

birleşik kafkasya

Yıl:6 * Ekim-Kasım-Aralık 2000 * Sayı:24

#####

ÇEÇENİSTANDAKİ SAVAŞ ÜZERİNE¹

Sonia Mikich

Bugün Çeçenistan köy köy, şehir şehir baştan sona kadar tahrip edilmiştir. Miloseviç'in despot milisler okulunda öğrenim gören Rus ordusu *dünyayı ateşe verme, zorunlu göçe icbar etme ve insan haklarını çiğneme* hususlarında olgunluk sınavını başarıyla kazanmıştır.

Küçük Kafkas Cumhuriyeti Çeçenistan'ın 200.000'den fazla vatandaşı ülkeyi terk ederek zorunlu göçmen durumuna düşmüştür, onların evleri yanıyor, toprakları mayınlanıyor, varları yokları yağmacı Rus askerleri tarafından çalınıyor. İnsan hakları savunucuları şimdiye kadar (31 Ocak 2000) 4000 ölüm olayını haber verdiler. İstanbul'da imzalanan AGİK belgelerinin henüz mürekkebi kurumadan, hatta toplantı sırasında Rus ordusunun topçu ateşleriyle pek çok sivil hayatını kaybetti. Birkaç ay önce *"Antlaşmanın bozulduğuna ve beşerî bir felâketin varlığına"* dikkat çekilmişti. Ama Batı devletleri bu felâketi finanse etmeyi sürdürüyorlar. Bu savaş her ay takriben 1 milyar US \$'a malolmaktadır. Batının yardımı olmadan, keza kendi halkını açlığa mahkûm etmeden Rus Devleti'nin bu yükü taşıma gücü yoktur.

İstanbul Konferansı, Yeltsin'e karşı lâfazanlık tarzında bir çevirme harekâtı olarak değerlendirildi. Doğu-batı temsilcileri, çok nâdir olarak vardıkları görüş birliğini burada sergilediler. Bu, soğuksavaş döneminden bir yankıydı. Schröder, Chirac ve diğerleri şunu anladılar ki Çeçenistan, artık eskilerde kaldığı sanılan (yayılmacı) Rusya'nın sadece kendi menfaatini düşünen kaba kuvvet politikasının bir timsalidir. Onlar İstanbul'da seslerini biraz yükseltmeye başladılar, artık daha fazla sorumluluk üstlenmeye ve seslerini daha sert duyurmaya mecburdurlar. Aslında çoktandır Rusya'ya krediler akıtılmamalıydı. Moskova'nın, prestijli fakat yaptırım gücü olmayan AGİK, Barış İçin Birlik ve Avrupa Konseyi gibi kuruluşlardaki üyeliği dondurulmalıdır. Grozni pazarını bombardımana tabi tutma olayının sorumlusu olan generaller savaş suçlusu olarak mahkeme önüne çıkarılmalıdır. Başka türlü Rusya, kin, kıtal ve yağmacılığın huzur ve barış için bir işe yaramayacağını anlamayacaktır.

¹ http://www.amina.com/article/krieg/_tsch.html'den çeviren Yılmaz Nevruz.

Boris Yeltsin İstanbul'da Batı düşüncesini makaslamaya mâtuf "*Demiryumruk*" politikasını gözler önüne serdi. Fakat onu Rusya'da kim kontrol etmektedir? O, sâbık KGB yöneticisinin bir kuklası mıdır yoksa Kremlin'in ağası, kendi seçtiği veliahtının kanlı güç gösterilerini onaylamakta mıdır? Federasyonun güney kanadına onun uyguladığı taktikler çok sallantılıdır. İlk savaştan sonra (1994-96) Yeltsin, dışa ve içe karşı, savaşın Rusya için ağır kayıplara ve 80 bin ölüye malolduğunu itiraf etmişti. Bu, onun yönetiminin en büyük politik hatası idi. Anlaşma yapıldı. Barış sağlandı.

Ama Rusya, ülkenin yeniden inşası için taahhüt ettiği yardımı yapmadı ve serbest seçimlerle işbaşına gelen Aslan Mashadov'u izole ederek yalnızlığa itti. Çeçenistan kriminal bir kaosa gömüldü. Zaten fabrikalar, yollar, okullar, vs. bombardımanlar sırasında yok edilmişlerdi. Ülkede hiç birşey üretilmiyordu. Tekmil halkın geçim sorunu gözardı edilmişti. Petrol ve hammadde aşırı macılığı yegâne geçim kaynağı haline geldi. Yeltsin'i Rus halkı nezdinde popüler yapmaya mâtuf bu intikam savaşı, Çeçenistan'da kanunsuzluğun yayılmasına psikolojik olarak yardım etti.

Şu meşhur kundaklama olayları (!) başlamadan önce, şehirlerde yaşayan kafkaslılara karşı saldırı girişimleri artmıştı, özellikle de genç erkekler hemen "*tehlikeli addedilerek*" keyfî şekilde tutuklanıyordu.

Bu arada, benim ecnebî dostlarım Moskova caddelerinde görünmeye çekiniyorlardı. Onlar bir yandan beraberlerinde "*rüşvet akçesi*" bulundururken, bir yandan da Rus gizli polisinin gizlice uyuşturucu madde indirmemesi için ceplerini dikiyorlardı. Esmer tenli ve siyah saçlı yabancıların *illegal tutuklanmaları* günlük mütat olaylardan sayılıyordu. Bunları kurtarmak için akrabaları çok miktarlarda fidye-i necâd ödemek zorunda kaldılar. Pek çok tutuklu fena muamele görmekte ve haksız bir şekilde (şehir dışına) sürülmektedir. İlk ortadan kaybolanların mahiyeti de açıklığa kavuştu. Bütün kafkaslılara karşı (esmer siyah saçlılar) gizli bir ırkçılık muamelesi, günlük yaşam kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Rus tv. dizilerinde çeçenler pervasızca "*Kakerlaken=hamamböcekleri*" diye anılıyorlar. Rus subaylar kendileriyle yapılan mülakatlarda, uyguladıkları yöntemleri almanca "*Endlösung=nihaî çözüm*" olarak niteliyorlar. Tartışmalarda, *çeçenlerin gerçekten genetik olarak canî / mücrim oldukları* hakkında mülâhazalar ileri sürülüyor ve bu sebepten dolayı bertaraf edilmelerinin gerekli olduğu vurgulanıyor. Artık *düşman, insan altı bir yaratık* olarak tanımlanmıştır ve bu yaratığa her türlü fena muamele mübahtır.

Benim Moskova'daki bir avuç mâkul düşünebilen sevgili dostlarım endişe içindeler: burada, Hitler'in Almanya'da iktidarı ele almasından önceki duruma benzer bir hâlet-i rûhiye mevcuttur: bizim çeçenlerimiz, sizin yahudileriniz.

Moskova'da yaşayan az sayıdaki liberaller ile septikler / şüpheciler, bu hafta içinde kansız bir darbenin vuku'a gelmesinden korkuyorlar. Zira, şimdiye kadar hiç görülmemiş bir tarzda, ordu ve gizli servis temsilcileri Kremlin ve parlamentodaki sivillere, kendilerinden emin olarak *bu işlere karışmamaları* tehdidinde bulunmuşlardır. Düşünce özgürlüğü de keza yeni Rusya'dan uzaklaşmıştır. Medya savaşları hızlı bir şekilde devam etmekte olup Rus halkına, cephedeki çocukları ve onların silahları ile ilgili şövenist röportajlar hazırlanarak tekrar tekrar gösterilmektedir. Çeçen canilerin, amatör kameralar önünde esirlerine nasıl işkence yaptıklarını içeren ve korku filmlerine benzeyen videokasetler fevkalâde popülerdir. Hemen hemen hiç gösterilmeyen şey ise: suçlu aşiretlerle (!) ilgisi

olmayan sivillerin sefaleti. Bu beyin yıkama kampanyasına karşı çıkanlar da *terörist yandaşı* olarak afişe ediliyorlar. Batıdaki kamu oyu ve politikacılar Rus yalan propogandasını yutmayı yeğlediler, güya, oralarda olup bitenler bir *soykırım* değil, *teröristlere karşı yapılan* bir eyleymiş. Kremlin onları, (her ne kadar delil gösteremese de) islamcı ibn-Lâdin komplosuna karşı uyardığında hemen kafa salladılar. Olay yerinde bulunan herkes bilmektedir ki ilk savaşın Çeçen özgürlük savaşçıları, herşeyden önce milliyetçilik ve kendi öz gelenekleriyle motive olmuşlardı. İ s l a m bu bölgeye 250 yıl önce geldi ve halkın üzerinde sathî bir etki husule

Getirdi (yazar burada çeçenlerle inguşların İslam'a girme tarihlerini karıştırıyor. *Çeçenler 1000 yıl önce müsliman olmuşlardır. Sözü geçen tarih inguşlar için bahis konusu olabilir. Çev. Notu*). Bu ikinci savaş başlayıncaya kadar Çeçenistan'daki fundamentalist gruplar, Su'ûdî Arabistan ve Ürdün'den ithal edilmiş bir avuç mutaassıptan ibaret marjinal bir kliptiler. Şimdi ise radikaller çoğalıyor, anti-rus cephesi Çeçenistan'da genişledikçe bunlar ve dinci fanatikler tehlikeli bir hal almaya başlamıştır. Biz batılılar, ölüme hazır mücahitlerin sivil hedeflere (atom reaktörlerine) karşı eylem gerçekleştirmelerinden korkmalıyız. Yeltsin, Putin ve Sergeyev Kafkas Talibani'nı yetiştiriyorlar. Şimdi, kendine has bir Afganistan Avrupa'nın kapısı önündedir.

Bugün, Rus vurucu mihraklarının gerisinde nelerin cereyan etmekte olduğu dünya kamoyunun mâlûmudur: etnik temizlik, sistematik yıkım ve zorunlu göç. Bu arada, Rus subayları kasıtlı olarak sivil hedefleri gösteriyorlar. İkiyüz insanın ölümüne sebep olan Grozni pazarına yönelik bombardıman bir ayaksürçmesi / kaza değildi. Burada açıkça, Kosova savaşı ile bir paralellik bahis konusudur. Ama ben Yeltsin, Putin, Sergeyev ve ortaklarının Lahey Adalet Divanı önüne çıkarılacaklarından kuşkuluyum. Zira, bu berikilerin atombombaları var, Miloseviç'in ise yoktu.

Küçük Çeçenistan, Rusya'nın demokratikleşmesi ve normalleşmesi yolunda üzücü bir engel değildir. Bu savaş sırasında Rus demokratikleşmesinin sona ermesi, tamamen kendiliğinden cereyan etmektedir.

Moskova'daki insan hakları savunucularının telefonda uzun uzun bana ifade ettikleri husus şudur: *"Batı'da bizim için yazılan güzel şeylere uyumlu bir geçiş döneminde değiliz. Yolun sonuna geldik. Hiç bir şey iyileşmeyecek"*.

Yakın geçmişte Rusya'nın içine düştüğü zaaf durumu artık sona ermiştir. Suçluluk hissini bir kenara bırakalım. Rusya, yeniden bir güç olmuştur.

ADİĞELERDE AİLE EĞİTİMİ

Adıgelerde kaçınma adeti (Büyüklerle küçükler arasında mesafe koyma).

ZEŞİÖÇENİ XABZER:

Bu adeti, Adıge yaşlıları şu şekilde izah ederler:

[Vunağomge Xabze¹ zeraxını feşige Thamatexeme nibjiçlexer kızere ğakluatı' exeyane çvırğaptlahexerep, axeme yapeblağev'sıtıxerep. Ğaş'ö nem'ege, zeritliteniğem fevige, zeş'oaçex. Xabzeme ya feşuaşege vuzeş[oaçenır şı'.]

"Evde, ailede saygı ve geleneklere riayet edilmesi için Thamaterler (Büyükler) gençleri kendilerine pek yaklaştırmazlar, onları şımartmazlar. Saygı sebebiyle birbirlerinden mesafeli dururlar. Adeta düzenli bir *kaçınma* vardır."

Kaçınma adetinin işlevi bellidir. ana-babayı çocukların densizliklerine karşı, ço(Nise jemduv=çenesi düşük gelin) demeye başlarlar. Şimdi onu kimse susturamamaktadır. Kayın baba yaptığına bin pişman, gelinine tekrar haber gönderir: herşeyin eskiye dönmesi için nasıl bir hediye istemektedir?).

Eski devirde, köy hayatı şartlarında, karşılıklı ihtimam ve saygıyı laubaliliğe düşürmeden sürdürmek için evler (Adıge vune) ona göre planlanarak yapıldı. Adıgecede *oda* ve *ev* kelimeleri **vune** kelimesi ile ifade edilir. Her odanın ismi ve fonksiyonu ayrıdır: Haçleş=konuk odası, lağuna=gelin odası, vs. Sonradan kabardeyce *peşve* = ekleme denilen *oda* kelimesi ortaya çıkmıştır. Şapsığ şivesinde kullanılan *pş[ik]* = öteberi konulan oda, kiler kelimesi de aynı kökten gelmektedir. Karaçaycada da öteberi konulan odaya *gözen+üy* → *gözenüy* adı verilir, buradaki *üy* eki oda, ev anlamına gelir. Anlaşıldığı-na göre avlu (şavı)nın çevresine, ihtiyaç duyuldukça ilave odalar inşa edilerek eve eklenmektedir ki böylece, çocuklar evlendikçe *vune şavı* (evin avlusu) bir dizi odalarla çepçevre kuşatılmış olur. Avlu anlamına gelen *şavı* kelimesinin abzekhçedeki karşılığı *şagu*'dur. Yaşlıların kendilerine ait odaları vardı. Evin beyi konuklarını *haçleş*=konuk odası denilen yerde ağırlardı. Öteyandan evin erkeği hanımının odasına yani *lağuna* 'ya gece geç vakit kimseye görünmemeye çalışarak girer ve sabah erkenden de çıkardı. Büyüklerin yanında hanımıyla beraber görünmek ayıp sayılırdı. Her halükârda *ciddiyet* esastı. Keza, toplumun içinde eşiyile şakalaşmak gibi densizliklere hiç yer yoktu. Odaların ayrı oluşu, bir ölçüde sürtüşmeyi önlemekteydi.

cukları da onların lüzumsuz azarlamalarına karşı korumak, kişiliklerinin ezilmesine fırsat vermemek, aile arasında saygıyı muhafaza etmek. Saygıyı sınırlayan *Xabze*², keskin çizgilerle herkesin yerini belirliyordu. Asırlar içerisinde **âdet** köklü bir kanun olarak yerleşmişti. Kafkas kavimleri, tıpkı canlı bir dokunun hücreleri gibi *Kafkas ortak kültürüne* mensupturlar. Adetler, ufak tefek farklılıklarla bütün boylarda aynıdır. Bu da ortak bir ruh oluşturur. E. Renan milleti "*ortak bir ruh*" diye tarif eder. Mesela, *gelinin kaçma* (kaçınma) *adeti* bütün Kafkas boylarında vardır.

¹ **Xabze**, etimolojik anlamda **xe'o – bze** = saygı ifadesi, saygı lisanı demektir.

[Niser ş'upşım ş'oaçen: *gelin kayın babasından kaçır* (kaçınma âdetine riayet eder)].

Apsuva (Abaza)larda gelin, hayatının sonuna kadar kayın babasıyla konuşamaz. Zamanımızın apartman hayatında bu durum traji-komik olaylara da sebep olabilmektedir.

Adıgelerde yeni gelin, kayın babasından (adette öngörülen) armağanını almadan konuşmazdı, daha doğrusu bu armağan verilmeden konuşmaya zorlanmazdı. Şöyle bir fıkra da anlatılır:

KONUŞKAN GELİN: gelin kayın evine yerleştikten sonra, belirli bir süre geçer.

Adete göre dil tutmakta yani konuşmamaktadır. Kayın babası bir aracıyla haber göndererek *konusması için* nasıl bir hediye istediğini sordurur, o da bir adet *sağmal inek* (çemiğası) istediğini bildirir. Kayın baba armağanı verir ve gelini konuşturur. Ama bir de bakar ki (Nise guş'eriye=konuşkan gelin) diye sevdiği gelin durmadan konuşmaktadır. Artık ona (Nise jemduv=çenesi düşük gelin) demeye başlarlar. Şimdi onu kimse susturamamaktadır. Kayın baba yaptığına bin pişman, gelinine tekrar haber gönderir: herşeyin eskiye dönmesi için nasıl bir hediye istemektedir?).

Eski devirde, köy hayatı şartlarında, karşılıklı ihtimam ve saygıyı laubaliliğe düşürmeden sürdürmek için evler (Adıge vune) ona göre planlanarak yapıldı. Adıgecede *oda* ve *ev* kelimeleri **vune** kelimesi ile ifade edilir. Her odanın ismi ve fonksiyonu ayrıdır: Haçleş=konuk odası, lağuna=gelin odası, vs. Sonradan kabardeyce *peşve* = ekleme denilen *oda* kelimesi ortaya çıkmıştır. Şapsığ şivesinde kullanılan *pşlik* = öteberi konulan oda, kiler kelimesi de aynı kökten gelmektedir. Karaçaycada da öteberi konulan odaya *gözen+üy* → *gözenüy* adı verilir, buradaki *üy* eki oda, ev anlamına gelir. Anlaşıldığı-na göre avlu (şavı)nun çevresine, ihtiyaç duyuldukça ilave odalar inşa edilerek eve eklenmektedir ki böylece, çocuklar evlendikçe *vune şavı* (evin avlusu) bir dizi odalarla çepçevre kuşatılmış olur. Avlu anlamına gelen *şavı* kelimesinin abzekhçedeki karşılığı *şagu*'dur. Yaşlıların kendilerine ait odaları vardı. Evin beyi konuklarını *haçleş*=konuk odası denilen yerde ağırlardı. Öteyandan evin erkeği hanımının odasına yani *lağuna*'ya gece geç vakit kimseye görünmemeye çalışarak girer ve sabah erkenden de çıkardı. Büyüklerin yanında hanımıyla beraber görünmek ayıp sayılırdı. Her halükârda *ciddiyet* esastı. Keza, toplumun içinde eşiyle şakalaşmak gibi densizliklere hiç yer yoktu. Odaların ayrı oluşu, bir ölçüde sürtüşmeyi önlemekteydi.

Evlilik ve kadınlara saygı.

Adıgelerin aile hayatları ile ilgili olarak Şövalye Taitbout de Marigny'nin kitabında şu ifadeler yer verilmiştir: "*Bir evliliğin töreni sadece sevinç ve neşedir. Ertesi sabah, gün doğmadan damat genç karısını kendi toprağı üzerinde inşa ettiği ayrı bir eve yerleştirir. Onu tekrar sadece geceleyin ve gizli olarak görür. Ortalıkta herkese yeni karısıyla görünmek ayıp sayılır... Karısı ile devamlı olmamak, Çerkeslerde kadına karşı olan bir huy veya adetten dolayı değildir. Tam aksine bu evliliğin devamlılığını sağlayacak, aşk ve arzuyu sona erdirmeyecek bir yöntemdir. Tarafların birbirlerini özlemesini ve birbirlerinden bıkmamalarını sağlar. Yani evlilikte bile evlilik öncesi gizli*

bir aşk devam ediyor gibi, hoş bir hayat devam eder. Bu yöntem hiç bir millette yoktur. Çerkes evlilikleri genellikle çok mutlu bir şekilde devam eder gider¹...”

Yaşlı kadınların köylerde büyük otoritesi vardı. Çocuklara ve köy gençlerine tatlı sert bir yaklaşımla müdahale ederek onların yanlışlarını gösterirlerdi. Ayrıca köy kızlarını ve bazen de genç gelinleri toplayarak onlara hayat dersi verirdi. Gençler arasında (çok nadir olsa bile) kavga çıktığında, sonu kanlı bitecek bir faciayı önlemek için başörtülerini aralarına atarak her şeyi bir anda durdurabilirlerdi. Yaşlı bir kadına (thamate guaşe) karşı gelmenin bedeli o kadar ağırdı ki ne kavgacılar ne de aileleri buna asla cesaret edemezdi.

Kadınlar, hiç bir doğu toplumunda görülmediği şekilde saygın bir mevkideydi. Aşağıdaki atasözleri bunu açıkça göstermektedir:

1. Tl'ıkhur şüzım yağagufe, tl'ıbzager aşyiguxiyğaçlı, yetsıtsı: *kendine güveni olan bir koca eşine saygı gösterir, kendine güvenmeyen erkek ise eşini sürekli incitir.*
2. Pser yişi s'uzer yağağunaj: *kadının şerefi için can feda edilir.*
3. Bzıtlfiğem yivbire zı khutlfiğ, zı çılağom yeğaxiyeşünep, şhare m zı çılağom yavbire khutlfiğ, zı bzıtlfiğem yeğaxiyeşün: *bütün bir köy, bir kadın tarafından ayıplanmış erkeğin şerefini onaramaz, ama bir kadın, bütün bir köy tarafından ayıplanmış erkeğin şerefini kurtarabilir.*
4. Şüzımyı hatırge pşleşüşter faşl: *kadının hatırı için, yapabileceğin herşeyi yap.*
5. Jğem yepxıre xabzer, bzıtlfiğemi yex: *Kadının durumu yaşlının durumu gibidir (yani aynı saygıya layıktır).*

Eski Türklerde kaçınma geleneği.

Abdülkadir İnan tarafından “Yazıkı Literatura ” dergisinden nakladilen bir yazıda şu ifadeler yer verilmiştir: “Eski egzogami ve ataerkil sosyal yaşayışın izi olduğundan şüphe edilmeyen bir âdet, doğu Türklerinde, özellikle Kırgız ve Kazakhlarda hâlâ canlı bir surette yaşamaktadır. Bu âdet gelinlerin, eşlerinin ailesine hatta kabilesine mensup olan akrabalarının adını söylememeleridir. Geline, kaynatasının ve kaynata tarafından olan bütün akrabalarının yalnız adlarını değil, bu adlara benzeyen bütün kelimeleri de söylemek yasaktır. Mesela zevcinin (koca) akrabalarından birinin adı Aydemir olsa, gelin ay ve demir kelimelerini söyleyemez. Çok kullanılan bazı kelimeler bazı gelinler için yasak olur. Balta, bıçak, koyun, at, kılıç, doğan, vs... Kadınlar, bu gibi kelimeler yerine bunların eşanlamlılarını yahut benzer uydurma bir kelime kullanırlar. Meselâ, ay yerine yarık (ışık), demir yerine polat, bıçak yerine keser, balta yerine çabat (çap=kesmekten), koyun yerine marjırma (meleme), at yerine ulak yahut binit, kılıç yerine karu yahut benzer sözler söylerler. Bu âdet neticesinde bu Türklerde ‘kadın sözleri’ meydana gelmektedir. Kayınbabası yahut zevcinin akrabasından birinin adı Mehmet (Muhammed) olursa, genç kadın kelime-i şehâdet okurken bile “lâilâhe illallah beybabam adlı Rasûlullah” diyor. Meşhur Uluğbeğ’in adı

¹ Şövalye Taitbout de Marigny, “Çerkesya Seyahathamesi” , s.33.

Mehmet Taragay olduğu halde neden Uluğbeğ denildiğini Prof. Barthold izah edememiştir. Halbuki Türk boylarındaki 'kadın sözleri' ve buna bağlı gelenekleri inceleyenler için bunun açıklanması basittir. Gelinlerin akraba adı söylemeleri yasak olduğundan Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Altay, Sagay ve Türk oymaklarına mensup kadınların hepsinde 'kadın sözleri' vardır. Prof. Samoyloviç'in verdiği bilgiye göre, Altay lehçesinde lûgat kitaplarına girmeyen 'pay' kelimesi vardır ki kadın lûgatını bu kökten yapılmış 'payla' sözü ile ifade ederler. Bu kelime, yalnız kadın sözleri ile konuşmayı değil, bütün örf âdete riayet etmeği de ifade ediyor (bugünkü türkçede paylamak= ağzının payını vermek= azarlamak fiili kullanılmaktadır). Televutça payman=sakinmek, ihtiyat; sagayca pay=düğün, ihtişam; kolbay paylak= bayram; şorca payga= düğün alayı; yakutça maygı=âyin, örf anlamına gelir.

Bayram kelimesinin de aynı kökten geldiği sanılmaktadır. Altay Türklerinde kadınların yasak kelimelere buldukları 42 kelime zikredilmektedir¹."

Adıgelerde akrabalıkla ilgili kelimeler.

Tlepq: cins, ırk. Adıge tlepq: Adıge ırkı. Tsvıfı tlepq: insan cinsi,

Çile: halk, millet (kabardeyce: jile),

Çilağö: bir halkın outduğu il, köy, kabile.

Tl'ako: mensup olunan büyük klan. Aynı soydan gelenler aynı tlakotsve (sülale adı) nı taşırlar.

Vunekoş: aynı sülale adını taşıyan , aynı hânedan çıkmış kardeş çocukları.

Zerefeşether tevştev zefirya'uate? *Akrabalar nasıl anlatılıyor?*

(Kaç göbek geçerse geçsin, **vunekoş** mensupları arasında evlilik yasaktır).

Zefeşitxer=Ze'ehilxer: akrabalar.

Vunağö: aile (geniş aile, dede ve dedenin kardeşlerine kadar bütün aile fertlerini ihtiva eden aile tipidir ki bunlar çok geniş bir avluda inşa edilen evlerde otururlar).

Şö tevştev şuzefeşit' şüze'ehil? *Nasıl akrabasınız?*

Nı=Nane=Yane: anne.

Nenej = Nane pjaşje: büyük anne. **Yaneşi:** annenin erkek kardeşi, dayı.

Yaneşıpkhu: annenin kızkardeşi, teyze. **Yateşıpkhu:** babanın kızkardeşi, hala.

Ş'üguaşö: kaynana, kayın valide. **Nise:** gelin (**nı-yes:** annenin yanında oturan demek).

Niseuğ: elti. **Pkhoretlf:** kızıdan torun, kız evladın çocuğu.

Nisetiş: gelin tarafı. **Şıpkhu:** kızkardeş. **Şıpkhu nahij:** abla, büyük kızkardeş.

Matlkhoğ: bacanak **Şıpkhu nahıçv:** küçük kızkardeş.

Nısaşe: gelin getirme eylemi, düğün. **Nıseqi:** gelin çıkarma.

Tısaşe: gelini baba evine götürme adeti. **Yıpkhu = yipşaşö:** evlenmemiş kız.

Pkhuji: kocasından ayrılmış dulkadın.

Zeşi-zeşıupkh: kardeş-bacı, erkek kardeş-kızkardeş.

Yişüz: erkeğin eşi, karısı. **Şüzābe:** kocası ölmüş dulkadın.

¹ Abdülkadir İnan (A. Samoyloviç "Altay Türklerinde Kadın Diline Mahsus Sözler", Yazıkı Literatura dergisi, 3. cild ayrı basım). Türkiyyat Mecmuası Cild IV 1934, çıkaran: Prof. Dr.Köprülüzade Fuat.

Ş'üpku (pşıpkhu): görümce. **Dekluakvo pşaşer:** evlenmek isteyen kız.

Kaşaklo ç'aler: evlenmek isteyen genç. **Qıyşeşti ç'aler:** evlenecek erkek.

Çale: çocuk, genç.

Pşaşer ç'ekleşiner: kız kaçırma.

[Pşaşer yiguge (yifayev qıç'ekleş'vi: *kızı gönlüyle kaçırıyor*. (Gönül rızasıyla da olsa kız vermek Adıge mentalitesine ters düştüğünden kızlar anlaşmalı olarak kaçırılırdı)].

Naneplos: üvey anne. **Yateplos:** üvey baba. **Ç'ele plos:** üvey çocuk.

Kaşen: sevdik, sevgili, evlenme niyetiyle konuşulan karşı cinsten kız veya oğlan.

Psetlikhuen: bekâr kız ile erkeğin bir birine kur yapması.

Zexes: gençlerin bir birlerine kur yaptıkları toplantı, söz muaşakası yapmak için gençlerin bir araya gelmesi. Adette böyle toplantılara izin verilir ve aile büyükleri gençleri rahatsız etmezler. Kızla erkek arasındaki muaşaka (aşk üzerine şakalı konuşma) topluluk içinde ve sadece sözle yapıldığı için çok nezihtir seyrederek ve nâhoş bir olay vuku'na gelmez. Kızla erkeğin yalnız başlarına bu türlü muaşakası yasaktır.

Psetlukh: sevgili, ruhun hoşlaştığı sevgili, cânan. (pse-tlekhu: *anlaşacağı ruhu arayan*)

Tı = yate = tate: baba. **Tetej:** dede. **Yatep'laş'e:** büyük babası.

Yateşi: amcası. **Ş'upşı:** kayın baba.

Pşıko: kayın, kayın birader. **Şı:** erkek kardeş, birader.

Şinahij: büyük birader, ağabey. **Şinahic':** küçük birader.

Yiko: oğlu. (şıblavko: Şıblaoğlu = yıldırım oğlu).

Tı'ı guabe: dul erkek. **Yikoyiuk:** oğuldan torun, oğulun oğlu.

Nise pkhonte: gelin sandığı (adete göre, gelin damat tarafına götürüldüğünde, orada toplananlar tarafından yağmalanmak üzere sandığını kumaş cinsi hediyelerle doldurur, onlar da sandığı büyük bir coşkuyla yağmalarlardı. Boş bulunup da esas sandığı getirilen gelinin vay haline! Heyecan ve efori yatışıp herşey normale döndükten sonra gelinin esas sandığı getirilir. Bu sandığı erkek evine getirme işi bazen gelinin kendi baba evini ziyarete gitmesine kadar ertelenirdi.

Tışı (tışase): gelini düğünden bir süre sonra baba evine götürme (geri götürme) merasimi. (Tışase niser eç'iyiştenev tışest: *gelini baba evine geri götürme töreni yapacağız*. Eski Adıgelerde *elöpme* adetinin olmadığı anlaşıyor. **'Eç'iyiştenev → elini alma** (el tutma, karaçayça **Kol tutuv** veya **Koltuthan**) ifadesi, daima küçüklerin büyüklere olan bir saygı fiilini gösterir. Niser 'eç'iyiştenev yaşağ: *gelini büyüklerine* (baba, anne, vs.) *el tutmak* (saygısını ifade etmek) üzere götürdüler. Niser yi tışı şı': gelin (nise) baba (tı) ve kardeş (şı) lerinin yanında. İki kardeş sadece tokalaşır ki buna *"epevubıtın"* denilir. Nibjeuğuyt'uer yitles pçağere zeremtleğügev, zize'uç'lexem gupts'la nege ya'exer zerevbitiğex: *iki arkadaş birkaç sene birbirini görmemişti, karşılaştıklarında samimi şekilde tokalaştılar*.

Günümüzde Türkiye'de yaşayan Adıgelerde **elöpme** adeti vardır. Kafkasyadaki eski adetin devam ettiği söyleniyorsa da elöpme adetinin burada kazanıldığı bellidir.

Gelin baba evinden tekrar koca evine dönerken bol miktarda **Eş'age**→elişi (genç kızlığında yaptığı elişleri) getirip kayın tarafının akrabalarına ve komşularına dağıtır.

Nisekibğodet: düğün süresince geline arkadaşlık eden kadın, yenge. (Bınım yivpkh tışase kızıkvorem vunemyis mijö tsvıkvuxeri zeğabıtılı: *evin gelin olmuş kızı baba evine gelince küçük taşlar bile saklanırmış, yani ne bulursa alıp götürürmüş*).

Vunağo thamate: evin büyüğü, aileyi idare eden kişi.

Nanjiy: annecik. (kız kaçırın ya da evlenen genç düğün sonuna kadar baba evinde görünmez ve bir akraba evinde misafir kalır ki bu evin annesi damadın **Nanjiy**'i yani anneciği olur. Karaçaylarda bu kadına **Boluş ana** = yardım eden anne denir.

Nanguaş: kızın kaçırıldıktan sonra teslim edildiği mutemed ailenin hanımı. Düğüne kadar gelin namzedi kızıdan bu aile sorumludur ve bu aileye **Nangoşapfo** adı verilir. Gelinlik kız, mutemed aileye geldiğinden itibaren bir daha damat namzedi erkekle görüşemez, bir araya gelemmez ve onunla konuşamaz. Nanguaş ve muhtemelen kız tarafından gelen genç bir hanım gelinlik kızı evlilik hakkında eğitir. Kaçırılan kız takriben 30-40 gün mutemed aile katında kalır. Bu esnada kız tarafı ile oğlan tarafı anlaşır ve herşey normale döndükten sonra düğün günü kararlaştırılır. Buna, **Nisaşem pıatle râtığ:** *düğüne gün verildi, düğün günü belirlendi, denir.*

Ş'ötını: hediye, armağan.

Matıkho: damat.

Tleçetın: düğünde hediyelerin herkesin gözü önünde ilan edildiği tören. Karaçaylılar buna **berne beriv** = düğün hediyesi verme, **berne çaçıv:** hediye dağıtma adı verilir. (Meydana kilimler serilir, bohçalar sandıklar ortaya konulur, hediyelerin oğlan tarafında kimlere verildiğini önceden ezberleyen bir kadın yüksek sesle herkese göstererek ilan eder, bu hediyeler genellikle kumaş cinsi şeylerden oluşur). Adıgecede bu konuyla ilgili şöyle ifadeler vardır: **tleçetınxer kağa'eti,** **kağatlağu:** *düğün için gelen hediyeler yukarı kaldırılıp gösteriliyor.* **Nisekışımge tleçetınxer kağa'etli:** *gelin çıkarmayla ilgili hediyeler ortaya seriliyor.* **Kağa'etlıxer tleğuçetıne şumış:** *ortaya konulanları ayakaltı etmeyin.*

Nise qıyş vored: gelin çıkarılırken söylenen şarkı. "**Voh voh vorida voridade mafe tinise**" diye başlar.

Atalık: terbiye edilmek üzere çocuk teslim edilen ailenin sorumlu beyi.

Kan: evladı mâneviye. **Pfur:** evlat olarak verilen çocuk.

Kanşav: evlat olarak yetiştirilmiş genç, atalık nezdinde eğitimini almış genç.

Bısım: ev sahibi. **Bısimguaş:** ev sahibesi. **Haçle:** misafir.

(Teyze, hala, dayı, amca çocuklarıyla kesin evlenme yasağı vardır. Bunların

çocukları özkardeş sayılır. Bu sebepten mümkün olduğu kadar uzaktan, akraba olmayan

ailelerden kız seçilir).

İSİMLER.

Vurtsve ayege yemgeu': *adını çirkin bir şeyle duyurma.*

Vuitsve daxeye yegeu': *adını yaptığın iyi işlerle duyur.*

Tsvıfım yışvağemge yagukakvijin: *insan yaptığı ile anılır.*

[“İsim, içindeki mânâyı belirten şeydir. İsim, tahtındaki müsemmaye delâlet eden şeydir = el ismu mā dallā alā musemmen tahtehu].

Tarihin her devrinde insan toplulukları kendi kültürlerine, inanç ve geleneklerine uygun isimler kullanmışlardır. Eşyaya, coğrafyaya, bitki ve hayvanlara ve özellikle çocuklarına verdikleri isimler dünya görüşlerini aksettirir. Gücü ve yırtıcılığı ile korku ve hayranlık duyulan hayvanların isimleri, vücut şekilleri (*kafa, göz, burun*, vs) ile ilgili isimler, eğitim amacını güden isimler, erdemli olmaya öğütleyen isimler kullanıldığı gibi bir site kurucusunun veya bir halâşkâr kahramanın, keza masallarda adı geçen kişilerin isimleri de nesilden nesile yaşayıp gelmiştir.

İnsanoğlu Kur'an-ı Kerîm'de de ifade edildiği gibi “*konusma*”, “*eşyaya isim verme*” yeteneği ile halkedilmiştir:[“(Allah).. Adem'e bütün isimleri öğretmişti”- Bakara sur. 31.]

Bunun gibi bazı âyetlerden anlaşıldığına göre, ilk insanın homurtular çıkaran bir mağara mahlûku değil, duyan, düşünen ve eşyaya özelliklerine göre isim verebilen, keza olayları yönlendirebilen irâde sahibi bir varlık, yani *eşref-i mahlûkat* olduğu muhakkaktır.

Milletlerin zihniyetlerini, yaşayış tarzlarını, dünyayı nasıl tasarladıklarını verdikleri isimlerin etimolojik çözümlemesiyle bir ölçüde ortaya koymak mümkündür.

Adıgelerde takma isimlerin ortaya çıkışının geleneksel sebepleri...

Adıgelerde isim takma konusunda pek acele edilmez. Erkek çocuğa *şimdilik kaydıyla*: **Çjele[kh, Hat[ukh** = erkek çocuk, Hati denilir. Kıza da **Sas, Şaş, Kuksas...** gibi kız anlamına gelen isimler verilir. Çocuk şekillenmeden, karakteristik özellikler göstermeden isim verilmezdi.

“Vumguzaüj! Zigore t[se fıııııı! = *Acele etme biri ona isim verir!* denilerek, beklenirdi. Çok geçmeden de “*takma isimler*” ortaya çıkardı.

Evde veya köyde aile büyüklerinin yanında genç eşlerin çocuklarını isimleriyle çağırması ayıp (haynap) sayıldığından, bunlar kendilerine göre uydurdıkları bir takma isimle (tsjeliye) çocukları çağırırlardı. Bununla ilgili söylemlerden bazıları:

Vunem jıge yisime nısem yi çvale yi tsvege vuegenir haynape zereşıtıııge tseliye fııııııı: *evde yaşlı oturuyorsa, gelinin çocuğunu ismi ile çağırması ayıp olduğu için takma isim verilirdi.*

Vunem jıge yimisimi zıdes çılağom ya dejige çvale yitsvege vuegener: haynapev yatlıte: *Evde yaşlılar olmasa bile, yaşadığı köyde çocuğunu ismen çağırmağ yine ayıp sayılırdı.* Diğer Kafkas boylarında da aynı âdetin varlığı bilinmektedir:

Avarlar: **levas hanivaç[ıa** = oğlan buraya gel, **leyas haniyaç[ıa** = kız buraya gel,

Çeçenler: **Vo! k[ant seg** = hey oğul, **Vo! ya'seg** = hey kız,

Abhazca: **Vo siç[kun!** Hey oğlum! **Vo sipkha!** hey kızım!

Osetler: **Şvallon** = çocuk veya **evjer** = kötü yahut da **filikşer** = kıvrıkcık gibi takma isimler kullanırlar.

Karaçaylar da: **A caş:** hey oğlan, **a kız:** hey kız veya **bizni aman:** bizim kötü yahut da **bizni caravsuz:** bizim işe yaramaz, şeklinde isimler takarlar.

Tsjeliye (takma isim) aile sırrı gibiydi. Rivayete göre, bir ailenin çocuğu küçük yaşta iken haydutlar tarafından kaçırılmıştı. Uzun yıllar sonra çocuk bir

yolunu bulup geri geldiğinde, kendisine ilk sorulan şey şu olmuştu: **Vi nenej şıd kıvageştığe?** = Ninen seni ne diye çağırıyordu?

Dedeler, nineler, teyzeler, halalar, dayılar ve amcaların yanı sıra bazen köyün genç kızlarına da *isim takma* yetkisi tanınırdı. Onlar da çok kere, sevdikleri gençlerin isimlerini takarlardı. Mesela, genç bir kız şöyle diyebilirdi: **Zım Vumar titlhaj! Adrem Zekeriy titlhaj:** birine Ömer, öbürüne Zekeriya ismini verin. Bu son bahsettiğimiz adet son zamanlarda görülmeye başlamıştır.

Ailede ev hanımının kocasına ismiyle hitap etmesi ayıp sayıldığı gibi kocanın da karısına ismi ile hitap etmesi aynı şekilde ayıp sayılırdı. **Yate ye'un yâne ye'un:** baba duyar, anne duyar! denilirdi.

Kadın kocasına ismiyle hitap edemediği için, **vo'uraba?** = Duymuyor musun? **Viysa?** = Evde misin? **Mukaptl ba?** = Buraya bakar mısın? **Mukak[o ya ze?** = Buraya bir gelir misin? gibi ifadelerle ilişki sağlar. Koca da aynı şekilde: **Tivune yiser?** = Evdeki, evde oturan! **Ç'alem yane** = Çocuğun annesi, **Psevoğu** = can yoldaşı, **Şağuse** = Baş arkadaşı, **Bisim guaş** = ev sahibesi, evin prensesi.

Kadın daima kendi sülalesi ile anılır, kocasının sülale adıyla anılmaz. **Xıdzetl'apkh, Bğenapkh, tl'üjapkh, Han'ıvapkh** gibi ifadeler kullanılır.

Kadın da kocası için **ç'alem yäte** veya **ç'aleme yäte:** *çocuğun babası* veya *çocukların babası* ifadelerini kullanır.

Aradan zaman geçip de eşler yaşlanmışsa, kadın kocası için:

Tl'iji = *ihtiyar, yaşlı adam* veya **Tl'igür** = *Kuru adam* gibi ifadeler kullanılabilir.

Adıgelerde gelin, kayın birader ve görümcelerini de isimleriyle çağırılmaz. Bu sebepten onlara güzel isimler takardı. Büyük kayına **şavefo** (büyük bey), küçüküne de **şavejiy** (küçük bey) veya **şavdax**=güzel çocuk derdi.

Büyük görümceye **Dexenav** (çapkın güzel) veya **dexanağö** (ela gözlü güzel), küçük görümceye de **Dexezaç** (kusursuz güzel), diye isim verirdi.

Anne baba çocuklarını toplum içinde ve aile büyüklerinin yanında kucağına alıp sevemediği için, onlar bu zevki ancak nine ve dede olduktan sonra torunlarını severek tadarlardı. Onlar da torunlarına hoş isimler takarlardı. Erkekse **T'ıkhu** = Koçyiğit, kızsı **Dışef** = ak altın, vs.

Eğer anne baba isim taktıysa, bunlar çok kere uyarıcı, ıslah amacı güden, şımarmasını önleyici ironik (acı mizah) isimler olurdu. Yani "sen öyle olma" dercesine mefhumun muhalifini telkin ederdi.

Çirkin isimlerin konuluş sebebini Adıge büyüklerine sorduğum zaman şöyle izah ettiler:

" Pāsem ç'alexeme ts'eliye āye firaşlınım kızfıxekl'iger , şöm yimi kinxe feşiklerarı, şöm yikl'igexeme zebğeşlejin, zıkışlejinev ts'eliye ayexer yafıraşleştığ "= *Eskiden çocuklara çirkin isimler konmasının sebebi, haddi aşmamaları içindir. Haddi aşanlara öğüt almaları ve kendilerini toplamaları için çirkin isimler konuluyordu.*

Zamanla bu takma isimlerden bazıları aile adı/sülale adı olarak tanınmışlardır.

Khuğuaye =olması zor, **tsatse** = çatal, **hağur** = kuru köpek, **hacic** = yuvarlanan köpek, vs.

Erkek çocuk, daha sonra başardığı olağanüstü bir şey veya gösterdiği kahramanlıkla gerçek ismini alırdı. **Dzeps** = asker başçısı, kumandan, **kupizeş** = topluluğu yöneten, cemaat önderi, **pāşe** = önde götüren, vs.

Cevdet Paşa Tarihinde konumuzla ilgili enteresan bir pasajı buraya alıyoruz

[**Çerkeslerde acîb ve garîb isimler.** “ Kabail-i Çerakise (Çerkes Kabileleri) çocuklarını yekdiğerinden fark ve temyiz olunacak sûrette bir isimle tesmiye edegeldiklerinden (adlandırdıklarından) acîb ve garîb isimleri vardı*. Şöyleki, iptida çocuk doğdukta *thamate* yani papaz mesabesinde biri gelip nazar eder.Çerkesçede köpek mânasına gelen **Ha**’yı istimal ederek (kullanarak) **Hapak** = Burnu kısa, **Hapirakv** = Koparan köpek (pirakvîğ:kopardı anlamına gelir), **Hacic** = Yuvarlanan köpek (recicağ: *yuvarlandı demek*), **Havjir** =Acelecî köpek (yevjir: *acele et*) diye tesmiye eyler (isimlendirir) ve bazılarına dahi *Aslan, Kaplan* ve sair hayvan isimlerini va’zederlerdi (koyarlardı). Bu kere İslam ile müşerref olduklarından bir isim tesmiyesi (verilmesi) lâzım gelerek münasibi vechiyle **Mehmet, Ali, Hüseyin** diye isimler va’zedilip lâkin bu şekilde işitmedikleri isimlere birden taaccüp ederek (şaşıarak) belleyemediklerinden *Ali Paşa* (Ferah Ali Paşa) her birinin ismini bir parça kâğıda yazıp ellerine teslim eyler ve def’ayı saniyede (bir saniyede) gelip isimleri sual olundukta ceplerindeki varakpâreyi (kâğıt parçasını) çıkarıp işte ismim budur derlerdi. Bir zaman isimleri böyle kâğıtla ceplerinde zaptederek hulusu kalble dine bağlılıkları hasebiyle İslamiyet kuvvet bularak çok geçmeksizin *Hacic, Haprak* olanlar sahihen (gerçekten) *İbrahim, İshak*, vs. oldular¹.]

Eski Türklerde isim verme geleneği ve çirkin isimler.

Altaylılarda çocuğa ad verme genellikle aile reisi tarafından yapılır. Ya doğumdan sonra yurta ilk giren şahsın adı ya da **palta** (balta), **miltık** (tüfek) gibi ilk söylenen bir eşya adı veyahut da doğumu takiben ilk gelen kimsenin dikkat çekici bir sözü isim olarak takılır. Önceki çocuklar ölmüşse, yenidoğana mümkün mertebe fena bir ad takarlar, mesela **Sarı-Paş** (Sarıbaş), **İt-Ködön** (İt götü), **Palçık** (Balçık) gibi. Yukarıda zikredilen şahıs Rus ise rusça ad dahi takılır, meselâ: **Muklay** (Nikolay), **Mukolka** (Nikolka). **Pabil** (Pavel) vs. gibi.

Televütlerde de Altaylılarda olduğu gibi lohusanın odasına ilk giren kimsenin adının çocuğa verilmesi adeti vardı².
erilmesi adeti vardı¹.

¹ Cevdet Paşa Tarihi, Cild: 3-4, s. 313-314, İstanbul 1973.

* İdarenin notu: Cevdet Paşa’nın kaynağının bu konuda doğru bilgi vermediği kanaatindeyiz. Çirkin isimler ne rahipler ne din adamları ne de büyük ebeveynler tarafından verilmiştir. Bunları takanlar genellikle genç anne ve babalar ile evin veya çevrenin çocukları veya gençleridir. Hakikat halde çocuğa güzel bir isim verilmiştir. Mesela: Aslan. Ama genç anne-baba onu bu isimle çağıramadıkları için diyelim ki gürbüz çocuk olduğundan **Dobar** = gürbüz, toparlak adını vermişlerdir. Ve bu Dobar’dan büyük bir sülale oluşmuştur, Aslan adı da sonradan unutulup gitmiştir. Çocuğun adı **Tavkan** (dağların hanı demek) dir, ama annesi ona **Tanakay** adını vermiştir, bu da *danacık* anlamına gelir. Küçükken çocuğu severken kullanılan isimler de lakap olabilmıştır. Mesela, büyük anne oğlancığı severken **çoçhaçık, çoçhaçık** diye sevmiştir ve **çoçha** çocuğa isim olmuştur, bu ise domuz yavrusu demektir ve bu isimde bugün Karaçaylılar arasında büyük bir sülale vardır. Köpek ve köpekle ilgili sıfatlar da bu şekildedir, asla büyüklerin verdiği isimler değildir. [BK].

² W. Radloff “*Sibiriyadan*”, İstanbul 1954, s. 323, 344.

Eski Türklerde olumsuz ve çirkin isimler, aileye musallat olan ölüm meleğini aldatmak için takılırdı: *Durmuş, Dursun, Ölmezbey, Satı, Satılmış, vs*².

Bolmaz (*Olmaz*), Murdar, Satmaz, Karsak, İtaba, Barak (*sık tüylü köpek anlamına gelir*), İlan (*Yılan*), Çurtan gibi. Doğduğu sırada yağmur yağdığı için bir Kuman türküne Yangorta (*Yağmur*), diğerine de hava ayazlı olduğu için Ayaz denilmişti., şimşek çaktığı için de *Çakan*. Bundan başka Kolsan (*asker başçısı, kumandan*) anlamına gelen isimler ile yer adları da verilirdi³.

Kudayberdi (Hüdaverdi)⁴, Kurbankeldi (Kurbanda doğdu anlamına), Orazkeldi (oruç ayında doğdu demek), Uruz = Oraz : talih, baht, saadet anlamına gelir⁵. Dede Korkut Kitabında Kazanhan'ın oğlunun adı *Uruz* diye geçer⁶. Soylu Malkar ailelerinden birinin adı Orusbiyleri (Urusbeyler Sülalesi) adını taşır ki burada sözü geçen, *Uruz* kelimesiyle ilişkilidir.

Çoçko kırgızca *domuz* anlamına gelir⁷. Karaçaycada da *çoçka* domuz yavrusu demektir ve bu isimde bir de sülale vardır.

Çocuk kelimesi Divan-ı Lûgatittürk'de *domuz yavrusu, herşeyin küçüğü* şeklinde izah edilmiştir⁸. [Dede Korkut Destanında “*baş kesmeyince kan dökmeyince*” gence isim verilmediği anlatılır. Bayındır Han'ın oğlu boğayı öldürdüğü için *Boğaç* adını almıştır. ‘*Dedem Korkut gelsin bu oğlana ad koysun, babasından beylik istesin, taht alıversin*’ dediler. Seslendiler, Dedem Korkut geldi, oğlanı alıp babasına vardı, boy boyladı soy soyladı ‘*Bayındır Han'ın ağmeydanında bu oğlan cenk etmiştir, bir boğayı öldürmüştür. Senin oğlunun adı Boğaç olsun , adını ben verdim, yaşını Allah versin*’]⁹

Amacımız küçük bir karşılaştırma yaparak eski Türk gelenekleriyle Kafkas gelenekleri arasındaki paralelliğe işaret etmek olduğundan konuyu burada kesiyoruz.

İslâmî gelenekte ad koyma.

“Çocuklarınıza güzel isimler takınız”- Hz. Muhammed.

Ad seçme konusunda, hem söylenişi hem de mânâsı güzel isimleri koymak müstehaptır. Peygamberimiz çirkin isimleri güzel isimlerle değiştirmiştir. Mesela, *isyankâr* anlamındaki *Asiye*'yi güzel anlamına gelen *Cemîle* ile tebdil etmişti. İslâm dininde çocuğa, doğumunu takiben yedinci gün ad konulur. Güzel isim, çocuğun babası üzerindeki haklarından biridir.

Çocuğa ad seçme ve ad koyma hakkı babaya aittir. Baba vefat etmişse bu hakkı anne kullanır. Peygamberimize *çok hamdeden, çok medh edilen* anlamına gelen **Muhammed** adını dedesi Abdülmuttalip koymuştur.

Çocuğa ad koyarken yapılacak merasimde çocuğun babası, dedesi veya en yaşlı ve ilmi en üstün olan biri çocuğu kucağına alır, abdestli olarak kibleye

¹ W. Radloff “*Sibiryaadan*”, İstanbul 1954, s. 323, 344.

² Çağatay Lûgatı, s. 29.

³ Prof. Rasonyi “*Dünya Tarihinde Türklük*”, s. 139.

⁴ Kırgız Sözlüğü, s.516.

⁵ Çağatay Lûgatı, s. 29.

⁶ Dede Korkut Destanı, s. 49, 50, 51.

⁷ Kırgız Sözlüğü, s. 277.

⁸ Divanı Lûgatittürk Dizini, s. 155.

⁹ Dede korkut Masalları, İst. 1943.

döner ve ayakta sağ kulağına ezan, sol kulağına ka'met okur. Sonra, üç kere verdiği ismi kulaklarına doğru söyler. Böylece isim konmuş olur. Ardından ikramda bulunulur, tatlılar yenilir, şerbetler içilir ve tören sona erer¹

Adigece okuma rehberi:

J :Bu yazıda kullanılan sert okutma işareti, kendisi okunmaz, ancak sonuna geldiği harfi sert okutur. Mesela: **ÇJale** kelimesinde **ça** yerine **çJa** yazıldığı gibi.

dz : Türkçede karşılığı yok. **DzeJ**ordu.

Hh: Boğazı sıkarak okunan **Ha** sesi, arabçadaki **ح** sesi gibi. **HaJ**köpek.

Kh: Boğazı yırtarak okunan **Hı** sesi, arabçadaki **خ** sesi gibi. **KhuJ**erkek.

Xx: Mülâyim **Hı** sesi, almancadaki **ch** sesi gibi. **XabzeJ**töre.

Jj : Türkçe **J** sesi. **JıbgeJ**rüzgâr.

zj : Türkçede karşılığı yok. **ZjıJ**eski.

Qq: Sert **k** sesi, arabçadaki **ق** sesi gibi. Yanında ince ünlü de olsa sert okunur. **Qe'oJ**söylüyor.

KJe: kuyruk, **kJakJe**:yumurta.

ŞJı: yap.

Tlı: kan (peltek okunur).

Tsı: kıl

PJo: yatak.

Wu_ağJe(jüağJe): yıldız

Şö: deri.

ğ: **ğınıJ**barut

(**AdigeJ**adige)

şe : yüz (sayı).

čü: öküz

TJu: iki

Lı : et.

TsJıfı:kişi, insan.

şe: süt

Tl'ı: adam.

* Barasbi Baytugan- “*Drevnee naselenie Severnogo Priçernomorya* = Şimalî Karadeniz Havzasının Kadîm Ahalisi”- Severniy Kavkaz = Şimalî Kafkasya Dergisi, sayı: 49-50, Mayıs-Haziran 1938.

¹ Yeni Rehber Ansiklopedisi “*Ad koyma maddesi*”, cild: 1, s.127.

* Barasbi Baytugan- “*Drevnee naselenie Severnogo Priçernomorya* = Şimalî Karadeniz Havzasının Kadîm Ahalisi”- Severniy Kavkaz = Şimalî Kafkasya Dergisi, sayı: 49-50, Mayıs-Haziran 1938.

** Muhacerette de, Atayurdunda da pek bilinmeyen bu tetkike dayalı makale, hayatını Kafkasya ülküsüne adan ve Münih'teki ebedî istirahatgâhında yatan değerli ülkü adamı ve yazar Barasbi Baytugan tarafından kaleme alınmıştır. Yazının ilk bölümü merhum Baytugan ve arkadaşları tarafından Varşova'da yayımlanan “*Severnıy Kavkaz* = Şimalî Kafkasya” dergisinin Ocak-Şubat 1938 tarihli 45-46 numaralı sayısında rusça olarak çıkmıştır. Aynı yazının türkçeye terceme edilmiş metni ise sözü geçen derginin 47-48 numaralı sayısında yayımlanmıştır. Bu bölümde genel olarak Adige kabileleri bahis konusu edilmiştir. Yazının ikinci bölümü, aynı başlık altında ve Şimalî Kafkasya dergisinin 49-50 numaralı sayısında rusça olarak basılmış, ancak dergi çok geçmeden kapandığı veya yazı türkçeye terceme edilemediği için türkçe metni yayımlanamamıştır. Birleşik Kafkasya dergisi olarak bu değerli makalenin okuyucularımıza ulaşmasını arzuladık ve Eskişehir'de okuyan karaçaylı misafir öğrencilere terceme ettirdik. Bu arada, yazının konusu Dağıstan ağırlıklı olduğu için, başlığa “*Dağıstan*” sözcüğünü koymayı uygun bulduk İlk yazının türkçesi basıldığı için, ilgilenenlerin adı geçen dergiye bakmalarını öneriyoruz. [Yayıma hazırlayan: Y.N.].

** Muhacerette de, Atayurdunda da pek bilinmeyen bu tetkike dayalı makale, hayatını Kafkasya ülküsüne adayan ve Münih'teki ebedî istirahatgâhında yatan değerli ülkü adamı ve yazar Barasbi Baytugan tarafından kaleme alınmıştır. Yazının ilk bölümü merhum Baytugan ve arkadaşları tarafından Varşova'da yayımlanan "*Severnıy Kavkaz* = Şimalî Kafkasya" dergisinin Ocak-Şubat 1938 tarihli 45-46 numaralı sayısında rusça olarak çıkmıştır. Aynı yazının türkçeye terceme edilmiş

KUZEY KARADENİZ VE DAĞISTANIN ESKİ AHALİSİ*

Barasbi BAYTUGAN

Önceki sayılarımızın birinde* aynı başlık altında, Kuzey Karadenizin ve Kuzey Kafkasya'nın batı bölgelerinde yaşamış olan halkları tespit etmiştik. Bazı tarihî ve

* Barasbi Baytugan- "*Drevnee naselenie Severnogo Priçernomorya* = Şimalî Karadeniz Havzasının Kadîm Ahalisi"- *Severnıy Kavkaz* = Şimalî Kafkasya Dergisi, sayı: 49-50, Mayıs-Haziran 1938.

* Muhacerette de, Atayurdunda da pek bilinmeyen bu tetkike dayalı makale, hayatını Kafkasya ülküsüne adayan ve Münih'teki ebedî istirahatgâhında yatan değerli ülkü adamı ve yazar Barasbi Baytugan tarafından kaleme alınmıştır. Yazının ilk bölümü merhum Baytugan ve arkadaşları tarafından Varşova'da yayımlanan "*Severnıy Kavkaz* = Şimalî Kafkasya" dergisinin Ocak-Şubat 1938 tarihli 45-46 numaralı sayısında rusça olarak çıkmıştır. Aynı yazının türkçeye terceme edilmiş metni ise sözü geçen derginin 47-48 numaralı sayısında yayımlanmıştır. Bu bölümde genel olarak Adige kabileleri bahis konusu edilmiştir. Yazının ikinci bölümü, aynı başlık altında ve Şimalî

etnik olayların lengvistik incelenmesi sonucunda buralarda yaşayan halkların üç etnik grup oluşturdukları ortaya çıkmıştır. Bu gruplar pers, türk ve yafetik kökenli olup günümüzde dahi yaşamlarını Kuzey Kafkasya'da sürdürmektedirler. Bilâhare, Kuzey Kafkasya'nın doğu kesiminin eski etnik öğelerini tespit edeceğiz. Bunlar kuşkusuz, kadîm iskitler ile sosyal, kültürel ve politik ilişki içinde olmuşlardır. Yapmamız gereken şey, bölgenin bugünkü nüfusunun eski nüfusu temsil edip etmediğini ortaya koymaktır.

Şimdiye kadar bu mesele hiç ele alınmadığından dolayı, öncelikli olarak araştırılıp açıklığa kavuşturulmalıdır. Yapılan araştırmaların çoğu dil, kültür ve arkeoloji ilişkilerini ele almıştır. Bu arada Adolf Dir'in yapmış olduğu araştırmaların önemini vurgulamalıyız. Fakat, bölgenin eski nüfusuyla bugünkü nüfusu arasındaki değişimleri ve değişme sebeplerini de araştıran olmamıştır. Bir aralar N. Marr bu problemleri açıklamaya çalışmıştı. O, Kafkas halklarının tarihinin Önasya tarihiyle sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu ileri sürerek bunların (kafkaslılar) Asya'dan geldiklerini kabul etmişti. Ama bilindiği gibi sonradan "Karl Marks bilgi doktrinine göre" yaptığı araştırmalarda önceki görüşlerinin yanlış olduğunu kabul ederek onlardan vazgeçmiştir.

Bu arada belirtmemiz gereken bir husus vardır: halkın arasında yaşatılan efsanelerin

çoğu İslâm ve Arap kültürünü yansıtmaktadır. Bu durum yeni kabul edilen İslâm

dininden kaynaklanmaktadır. Binaenaleyh, bunların yakın tarihle ilgili oldukları ve eski

tarihi yansıtmadıkları aşîkârdır.

Biz araştırmamızı kadîm Yunan ve Roma yazarları ile araştırmacılarının eserlerine istinat ettireceğiz. Bunlara göre, şimdiki Dağıstan'ın yerinde eskiden "Albanya Devleti" bulunuyordu. Bu görüşü açıklığa kavuşturmak suretiyle kadîm Albanya'da yaşayan halkların, günümüz Dağıstan'ında yaşayan halklarla bağlantılarını tespit edeceğiz.

Albanya devletinin sınırlarını grek yazarı Strabon şu şekilde belirlemiştir: "*Albanyalılar Hazar Denizi ile İberya arasındaki topraklarda yaşamaktadırlar. Albanya'nın şimal sınırlarını Kafkas dağları belirlerken, güney sınırlarını da Antropotene devleti belirlemektedir ki burada ermeniler otururlar*¹." Güneydeki sınırı Kura ırmağı çizer ["c Albaney i r Kirom (Kuroy)"]². Buna karşılık kuzey sınırı açık şekilde belirtilmemiştir. Strabon'un "*Albanya'nın kuzey sınırını Kafkas dağları belirler*" ifadesi iki şekilde açıklanabilir: dağların başlangıç kısmı ya da Kafkas zinciri. Bu iki varsayımı telif etmek zordur. Böyle olunca da Dağıstan'ın Albanya sınırları içine girip girmediği sorusu ortaya çıkar. Fakat, kuzey sınırının Terek

Kafkasya dergisinin 49-50 numaralı sayısında rusça olarak basılmış, ancak dergi çok geçmeden kapandığı veya yazı türkçeye terceme edilemediği için türkçe metni yayımlanamamıştır. Birleşik Kafkasya dergisi olarak bu değerli makalenin okuyucularımıza ulaşmasını arzuladık ve Eskişehir'de okuyan karaçaylı misafir öğrencilere terceme ettirdik. Bu arada, yazının konusu Dağıstan ağırlıklı olduğu için, başlığa "*Dağıstan*" sözcüğünü koymayı uygun bulduk İlk yazının türkçesi basıldığı için, ilgilenenlerin adı geçen dergiye bakmalarını öneriyoruz. [Yayıma hazırlayan: Y.N.].

¹ Strabonis Geographica; lib. IV, § 1. Tekst Strabona daetsia po perevodu Latışeva.

² Lib. XI, cap. XIV, § 4.

ırmağı ile çizilmesi göz önüne getirilirse, Dağıstan'ın Albanya sınırları içinde yer aldığı kabul edilebilir. Bu görüşü Rus bilim adamı S.B. Yuşkov da benimsemektedir¹. Onun araştırmalarına göre, Dağıstan'ın tamamı Albanya sınırları içinde kalmaktadır. Bu iddiayı reddetmek mümkün değildir. Strabon'un belirsiz açıklamalarında bile bu yönde kesin işaretler vardır. Mesela, Albanya'dan İberya'ya geçiş şöyle izah edilmektedir: *"bu geçiş, önce kayaların arasındaki yarıklardan oluşan patika yolla başlar ve Kafkaslardan gelen Alazon ırmağının meydana getirdiği bataklıklardan geçerek devam eder"*.² "Alazon", şimdiki Alazan ırmağıdır. Bugün de tıpkı 2000 yıl önceki gibi Dağıstan'dan Kahtya'ya geçiş, sadece bu yolla mümkün olmaktadır. Demekki o günden beri fazla bir şey değişmemiştir.

Diğer bir grek yazarı olan Plini, Albanya sınırlarını daha açık bir şekilde ifade etmiştir: *"Kir havzasındaki ovanın tamamında albanyalılar yaşarlar ve komşuları iberler ile olan sınırlarını Kafkaslardan gelen ve Kir³ ırmağına dökülen Alazon çayı belirler"*. Albanyalılar, Kafkaslardan başlayarak İberya ile Ermenistan sınırını belirleyen Kir ırmağına kadar uzanan topraklarda otururlar. Bunlar sadece ovalarda değil dağlarda da oturmaktadırlar⁴.

Plini ve bilâhare Ptolomeus coğrafyalarında, albanyalıların şimalde Kuzey Kafkasya'nın Hazar kıyılarında yaşayan İskit-Sarmat kabileleri ile komşu oldukları hususunu belirtmişlerdir. Bu olgu, Dağıstan'ın, Terek ırmağına kadar Albanya sınırlarının içinde yer almasının bir kanıtıdır. Diğer bir deyişle, Albanya'nın şimal sınırlarının belirlenmesinde *Sulak Irmağı*, büyük önem taşımaktadır. Plini ve Ptolomeus bu ırmağı *"K a s"* adıyla anmışlardır. Sözü geçen ırmağı gazikumuklar (laklar) ve darginler hâlâ *"K a s"* olarak isimlendiriyorlar. Sulak ırmağı yukarı akarında, dağların arasında *Koysu* diye adlandırılır. Yararlandığımız kaynakların müellifi olan Yuşkov konumuzla ilgili olarak şu bilgileri veriyor: eğer şimdiki Sulak ırmağına eskiden *"K a s"* deniliyorsa, o zaman Plini ve Ptolomeus'un bahsettikleri ırmaklar şimdi şöyle isimlenmektedirler: *Soana* =Terek, *Gerr* = Aksay, *Alaban* = Samur, *Kir* = Kura. Sıraladığımız ırmaklar, kadim Albanya devletinin sınırları içinde bulunuyorlardı. Bu da, şimdiki Dağıstan'ın eski Albanya topraklarının çoğunu kapsadığını kanıtlamaktadır.

Acaba Albanya'nın o devirdeki sekenesini kimler oluşturuyordu? Strabon, Albanya'da yaşayan halkları genel olarak (Αλβανόι) = Albanlar diye isimlendiriyor. Eski yazarların çoğu da aynı ifadeyi kullanıyorlar. Ama Strabon *albanyalıların* 26 dilde konuştuklarına da dikkat çekmiştir. Onun sözlerinden anlaşıldığına göre, albanyalıların çoğu yüksek dağ vadilerinde oturuyorlardı ve geçit vermeyen dağların engellemesi sebebiyle bir birleriyle ilişkileri çok zordu, dolayısıyla bunların dilleri karışmamıştı⁵.

Aynı durumu, bugünkü Dağıstan'da da görüyoruz. Orada birçok dil konuşuluyor. Bu durum arazinin dağlık olmasından kaynaklanmaktadır. Burada yaşayan halklar uzun yıllar bir birleriyle sıkı ilişki kuramadıkları için dilleri de karışmamıştır.

¹ "İstoriçeskie zapiski" kn. I. İz-ie Akademii nauk CCCP. 1937.

² Lib. XI, cap. III, § 5.

³ Historia naturalis; lib. VI-10,2. Tekst Piliniya tsitiruem po perevodu Gana.

⁴ Lib. VI-15,4.

⁵ Lib. XI, cap. IV, § 6.

Eğer Yuşkov'un söyledikleri doğruysa, albanyalıların torunlarını şimdiki Dağıstan'da aramamız gerekiyor. Dağıstan topraklarının çok dağlık olması, sözü geçen dil farklılıklarının bir kanıtıdır. Keza diğer bir kanıt da bu dillerin yafetik karakterli olmaları ve Dağıstan'ın eski nüfusunun değişmemiş olmasıdır. Bilindiği gibi Dağıstan, dış tesirlerden pek etkilenmemiştir. Bütün bunları göz önünde bulundurarak şu sonuca varabiliriz: Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan'ın dağlık bölgesinin nüfuslarının (avarlar hariç), eski Albanya nüfusunun temsil ettiğini kabul edebiliriz. Bunların çoğu *arşakların* ve *sasanilerin* zamanında yeni gelen yabancılara yer vermek zorunda kalmışlardır.

Strabon, albanyalıların kuzeyinde *giller* (Γίλας) ile *liglerin* (Λίγας) oturduklarını haber vermektedir. Plutarkh'ın kitaplarında da bunlar *geller* ve *legler* şeklinde isimlendirilerek teyid edilmektedirler. *Gel* halkının bugün hangi halk olduğunu söylemek güçtür. Zira günümüzde ne bir halk kendini böyle isimlendirmekte ne de başka bir halk tarafından böyle isimlendirilmektedir. Buna karşılık *Leg* halkı kuşkusuz bugünkü *Lak* halkıdır. Onlar *Gazikumuk* olarak da bilinirler. Eski Ermeni ve Gürcü kaynaklarında da *laklar*=“legler” şeklinde geçmektedir. Gazikumuklar kendilerini günümüzde dahi *Lak* olarak adlandırıyorlar. Bu kabilenin ismi “*Sulak ırmağı*” ile günümüze kadar gelmiştir. Sulak = *Kas* ırmağının ismi [Su-Lak = Lakların suyu] anlamına gelmekte olup Kumuk türkçesinden kaynaklanmaktadır.

Eskiden *Laklar* güçlü bir topluluk idiler. Bunlar Önasya halkları tarafından “*Gummik*” diye biliniyorlardı¹. *Gazi* yada *Kazi* ünvanı onlara müsliman arablar tarafından verilmiştir. Zira onlar, İslam Dini'ne ilk girenlerdir ve ellerine silahlarını alarak diğer Dağıstan halklarına da İslam'ı yaymak için mücadele etmişlerdir.

Laklar bugünkü yerlerine muhtemelen Hristiyanlığın ilk asrında yerleşmişlerdir. Khorenli Moiz “*Ermenistan Tarihi*” isimli kitabında belirttiği üzere, laklar şimdiki yerlerine İsa'dan sonra ikinci yy.'da Hazarlar tarafından itilmişlerdir.

Hazarlar yarı göçebe bir kavimdir ve Hazar Devleti'ni kurmuşlardır. Onlar Sâsânî İmparatorluğu ile uzun ve zorlu bir mücadele yaptılar. “*K a s*” ırmağına Türk ismini verenler hazarlardır. Bozkır İmparatorluğu (Göktürk Hakanlığı) dağıldıktan sonra, bunlar Kafkaslara sığınmak istemişler ve gittikleri yerlerde yaşayan yerli halkların adlarını alarak oralarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Eski Hazar şehri Semender'in bulunduğu yerde yaşayan Türk kumukların Dağıstan'da bulunışlarının başka bir açıklaması da yoktur. Benzer bir örneği daha önce balkarlardan bahsederken görmüştük. Balkarlar da tıpkı kumuklar gibi (merkezî Kafkasya'da) As-Oset topraklarına gelip yerleşmişlerdi. Mamafiyh, hem balkarlar, hem karaçaylar hem de kumuklar aynı konglomerata (kümeye) aittiler ve kuşkusuz İskit kültürüne mensuptular.

Dağıstan boyları arasında en kalabalık nüfusa sahip olan avarlar üzerinde biraz durmamız gerekir. Bunlar kendilerine *Ma'arulal* = *dağlı* adını verirler. Görüldüğü gibi avarlar da balkarlar gibi kendilerine *dağlı* diyorlar. Halbuki, yakın geçmişte onlar bozkırlı idiler. Hernekadar avarlar kendilerine *dağlı* deseler de birçok yazar, “*Avar*” adının Avar Türkleriyle benzerliğini dikkate alarak onların Avar Türklerinin torunları olduğu, fakat yafetikleşmenin sözkonusu olduğunu ileri sürüyorlar. Diğer bazı yazarlar da bunların, IV.yy.'ın ikinci yarısında İskit steplerinde yaşayan hunların torunları olduklarını savunuyorlar. Bu son hipotez daha az benimsenmiştir,

¹ Turaev v svoey “*İstorii Drevnogo Vostoka*” pişet-kumukhi.

zira avarcada bulunan türkçe sözcüklerin sayısı adigece ve osetçede bulunan türkçe sözcüklerden daha fazla değildir. İkinci görüşün kaynağı, Ermeni tarihçi *Khorenli Moiz'in* kitabında kaydettiği "*Hunların şimdiki avarların yaşadıkları yerlerde yaşadıkları*" bilgisine istinat ediyor.

Bize göre avarlar ne Avar türklerinin ne de Hun-moğolların torunlarıdır. Onların dillerinde ve yaşam tarzlarında yer alan türk-moğol öğeleri (yukarıda da belirtildiği gibi) adige veya osetlerden fazla değildir. Arab coğrafyacılar VIII., IX. ve müteakip yy.'larda Türk hazarları, serirlerden (avarlar) kesin şekilde ayırmışlardır. Hunların Hazar steplerinde görülmesiyle arabların Dağıstan'a gelmeleri arasında 2-3 asırlık bir zaman farkı vardır. Bu süre zarfında hunların Dağıstan yafetikleri tarafından asimile edilmeleri mümkün değildir. Sarp ve geçit vermeyen dağ vadilerinde oturan halklar arasında ilişkilerin zorluğunu da hesaba katarsak böyle bir asimilasyon söz konusu olamaz. Öte yandan, asimilasyonun oluşmasını kolay hale getiren şartlardan biri de gelen halkın yerleşik halktan daha zayıf olmasıdır. Oysa avarlar Dağıstan'ı işgal ederken yerli halklardan daha güçlüydüler.

Bize göre avarların ortaya çıkış sebepleri daha farklıdır. Onlar eskiden, gerçekten hunlarla birlikte anılıyorlardı. Ancak bunlar Doğu Asya'nın derinliklerinden gelen hunlar değildi. Bu beriki hunlar, İsa'dan sonra II. yy.'da yaşayan grek coğrafyacı Dionisiy'in kitabında bahsettiği hunlardır¹. Asıl hunlar ise Çin sınırlarına yakın topraklarda yaşıyorlardı. IV. yy.'ın grek yazarı Markian hunların Avrupa'da görünmeleri hakkında şöyle yazmaktadır: "*Avrupa Hunları Boristen (Dineper) ırmağı kıyılarında, alanların ötesinde yaşıyorlardı*".² Bizim hunlarımız ise hazardenizliler ve iskitler arasında oturuyorlardı. Muhtemelen legler / laklar ile komşuydular. II. yy.'ın coğrafyacısı Ptolomeus, hunların Don ırmağının güneyinde yaşadıklarını ve roksalanlarla komşu olduklarını yazmaktadır. Galiba avarların bu eski isimleri "*Hun-zah*" kalesiyle ilgili olup ermeni coğrafyacıları yanıltarak onların *Hun-avarları* Türk-hunlar ile karıştırmalarına sebep olmuştur.

Avarlar da tıpkı laklar gibi bozkırlardan dağlara geçmek zorunda kalmışlar ve oradaki yerlileri asimile edip kendilerine benzetmişlerdir. Şimdiki Dağıstan'da yaşayan farklı dilli küçük kabileler, avarlar gelmeden önce Albanya'da yaşayan sekenenin kalıntılarıdır.

Herhalde Dağıstan kabileler grubu, güneyden yani kendi yafetik yurtlarından Kafkasya'ya gelmişlerdir. Bu geliş o kadar eski devirlerde olmuştur ki bunun genel niteliklerinin bir portresini çizmek çok zordur. Biz burada, lengvitlerin görüşlerine itibar edebiliriz. Onlara göre, Dağıstan dilleri de Kafkasya'nın diğer yafetik dilleri gibi eski Önasya'daki *semitik öncesi* dillere akrabadırlar. Şundan emin olabiliriz ki Şimal İskitleri, Dağıstan kabilelerini kendi kültür ve politik çıkarları yönünde etkilemişlerdir. Strabon'un yazdığına göre, albanyalıların dış düşmanlarına karşı yaptıkları savaşlarda, göçebeler yani Kuzey Kafkasya ve Karadeniz steplerinde yaşayan İskitler onlara yardım ederlermiş³. Esasen albanyalılar da Karadeniz İskitlerinin oluşturduğu etnik gruba dahildiler. Bu da, Dağıstan kabilelerinin, diğer kafkaslılar ile olan bağlarının, yüzyılların derinliklerine uzanan güçlü köklere dayandığını gösterir.

¹ Latişev- "*Izvestiya drevnih pisateley greçeskih i latinskih o Skifii i Kavkaze*".

² Tam-je.

³ Lib. XI, cap. IV, § 5.

Dağıstan'ın batısında Çeçen yurdu yer alır. Lengvitlere göre Çeçen-İnguş halkı Kuzey Kafkasya'nın doğu-yafetik grubuna dahildir. Bu da onların çok eskiden beri Kuzey Kafkasya'da yaşadıklarını gösterir. Hatta çeçenler, Kuzey Kafkasya'ya güneyden gelen yafetik grupların ilk öncüleri bile olabilirler.

Çeçen-inguşlar hakkında ilk kez bilgi veren kaynak, anonim bir grek yazarına aittir. Mamafiyh K. Müller, bu yazarın V. yy.'da yaşamış *Arrian* olduğunu ve eserindeki bilgilerin önceki grek yazarlarının kitaplarından alındığını ileri sürmektedir¹. Bu yazar, kitabında "*Mañelonlar*" = (Μαξέλωνες) dan bahsetmiş ve bunların şimdiki Abhazya'da yaşadıklarını bildirmiştir. Bilindiği gibi osetler inguşlara *Maqalon* adını veriyorlar. *Arrian*'ın bahsettiği *mañelonlar*, osetlerin *maqalonları* olabilirler. Ama bunların Abhazya'da oturmuş olmaları kuşkuludur. Herhalde grek yazarı, sahil kabilelerini sıralarken, aralarına dağlı kabileyi de karıştırmış olmalıdır. Böyle bir hata mümkündür, zira Abhazya'daki *Dioskuria* bütün dağlı ve step halklarının toplanma yeri².

Çeçen-inguşlar hakkında en açık bilgileri coğrafyacı Khorenli Moiz vermiştir. Onun kitabında, sınırları Derbent'e kadar uzanan Sarmatya'nın 53 halkı arasında *nañçamatlar* ve *kustlardan* (kistlerden) söz edilmektedir. İlk terim, çeçenlerin kendilerine verdikleri *Nañçi* veya *Nañço* isminin aynısıdır. Khorenli'nin eserini terceme eden K. Patkanov şöyle söylüyor: "*Sarmat, Savromat, Yaksamat, Kheçmatak gibi kelimelerdeki 'm a t' eki büyük bir ihtimalle yer veya devlet kavramını ifade etmektedir. Aynı şekilde Nakhçematyán kelimesindeki 'y a n' eki ise ermenicede etnisiteyi (milliyeti) ifade eder. Böylece elimizde sadece N a k h ç i kelimesi kalır ki bu da çeçenlerin kendilerine verdikleri isimdir*"³. Kustlar (kistler) da inguşlar olmalıdır. Zira gürcüler onlara hâla "kist" adını veriyorlar.

Çeçen-inguşlar önceleri Kuzey Kafkasya ovalarında, Andi'de veya Avarya'da oturuyorlardı. Bugünkü Çeçen-İnguş yurdunda ise o devirlerde osetler yaşıyordu. Şavdon, Argun, Assa gibi birçok osetçe coğrafî isimler bunu gösteriyor. Oset ve Çeçen-inguş halklarının dillerindeki benzer kelimelerin bulunuşunun bir başka sebebi de bunların yakın komşu olmalarıdır⁴. Çeçen dilindeki *lam*=dağ kelimesiyle Sümer dilindeki *E-lam* = dağlık ülke kelimesinin benzerliğini de belirtmek gerekir. Bu eski yafetik Suziana devleti m.ö. II. Binyılın sonlarında Babilon'un yeni hânedanının kurucusu olan, semitik asıllı fatih Hammurabi tarafından yok edilmiştir⁵. Buradan bir sonuç çıkarmak gerekir mi bilmiyoruz, fakat herşeye rağmen bu tespiti, bizim bakışlarımızı Kafkasya yafetiklerinin eski yurtları olan güney istikametine yöneltiyor.

Kuzey Kafkasya halklarının etnik ve tarihî özetini bitirirken, Kuzey Kafkasya'da muhafaza edilen İskit yaşam tarzı ve gelenekleri üzerinde durmakta yarar vardır. İskitlerden en çok bahseden yazar *Herodot'* tur: *İskitlerde pekçok falcı vardır, bunlar ileride olacak şeyleri söğüt değneklerine bakarak haber verirler. Şöyle: bu değneklerden büyük demetler getirirler, yere koyup dağıtırlar; sonra değnekleri birer birer ayırarak gelecekte olacak şeyleri söylerler; konuşurken değnekleri toplar,*

¹ Latişev-"İzvestiya dr. Pis."

² Sm. tsitadu iz Strabona b naşey proşloy state.

³ Sm. tsitadu iz Strabona b naşey proşloy state.

⁴ A. Genko. "İz kulturnogo proşlogo inguşey"- Zap. Koll. Vostokovedov. t. V, str. 681-761.

⁵ K. Bezold- "Ninive und Babylon". Bielefeld, 1903.

bir demet haline getirirler. Bu çeşit falcılık atalarından kalmadır, ama enareler (kadın kılıklılar), gelecekte haber verme yeteneğini kendilerine Afrodit tarafından verildiğini iddia ederler; bunlar ıhlamur kabuğu ile de fala bakarlar; kabuğu uzunlamasına üçe bölerler, parmaklarının ucuna dolarlar, sonra açarak gelecekte haber verirler¹.”

Bu fal bakma yöntemini, 2000 yıl sonra B. Gatieva tarafından belirlenen fal açma yöntemiyle kıyaslamak mümkündür. Zira, aynı fal bakma yöntemi Osetin köylerinde halen yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

İskitlerin cenaze törenleri ile kafkaslıların İslam’a girmeden önceki cenaze törenleri arasında da büyük benzerlikler vardır. Aileden biri hastalanınca, çocuklardan biri hemen falcıyı çağırmağa koşar.

Falcı eve girerken *“evinizde hep barış olsun, tanrı hastanıza şifa versin”* der. Aileden biri de ona *“tanrı seni korusun ve yardım etsin”* diye karşılık verir. Yaşlı adam, yamçıyı yere sermelerini ister, küçük taburesini onun ortasına koyar üzerine oturur. Sonra dalları alarak aşağıdaki şekilde dağıtır: dalların ön uçları -V- şeklinde olup bu uçlar bir birlerine girdirilir; diğer uçlar ise kişiler başlıklarına batırırlar. Söğüt dallarının ön uçlarını falcı ihtiyar elleriyle tutar; bu şekilde biraz oturur, sonra da nefesiyle üfleyerek haykırır: *“tanrıya şükür, tanrıya şükür, tanrıya şükür! Ey tanrım, sâdık kulunun sesini duy!”* Daha sonra çeşitli dualar okur².

Eğer iskitler ile paganlık devri kafkaslıların fallarını kıyaslarsak, kuşkusuz büyük benzerlikler buluruz. Buradaki benzerlik, sadece yapılış tekniği ile sınırlı kalmayıp fal açma benzerliği de bahis konusudur. Yine belirtmek isteriz ki iki fal açma adetinin arasında 2300 yıl gibi bir zaman geçmiştir.

MALKARLILARIN TOPYEKÜN SÜRGÜNÜ

CURTUBAYLANI Hanafiy*
SABANÇILANI Hacı Murat*

1944 yılı bahar iptidasında Kabartay-Malkar’ın faşist Almanya’nın işgalinden kurtulmasının üzerinden bir yıldan biraz fazla zaman geçmişti. Elinden gelen her türlü yardımı cepheye esirgemedi gönderen cumhuriyetimiz, savaşın doğurduğu zorlukları giderme gayreti içinde idi. Zorlukların ağırlığı altında ezilen insanlar, rahat yaşamın geri dönmelerini sabırsızlıkla bekliyorlardı... Mart ayının bayram şafağı sökmeliydi...

Sabaha karşı Malkar’ın Beştav köyünde evlerin kapılarını soldat (asker) potinleri, otomatik tüfek dipçikleri dövmeğe başladı. Dağ vadilerimiz, öfkeli солдатların sert

¹ Lib. IV, cap. 67.

²B. Gatiev –“Suveveriya i pred rassudki u osetin”. Sbornik svedenniy o kavkasskih gortsah; vıp. IX, Tiflis, 1876.

* Tarih bilimleri doktoru.

* Tarih bilimleri namzedi.

buyruklarıyla doluverdi. Askerler dağlıların evlerine sorgusuz-sualsiz girdiler. Yaşlı-güçsüz, çocuk, kadın demeden hepsini evlerinden sürüp çıkardılar. Tümünü askeri kamyonlara yüklediler. Malkar halkını ezeli yurtlarından süpürerek bir saat içinde Nalçık tren istasyonuna yığdılar... 1944 yılının bayramı dağlılara böyle gelmişti. O ana kadar...Ondan önce ve ondan sonra cereyan eden olaylara bir bakalım.

[İnsanları tutuklama, zindana atma, Sibiryaya sürgün, imha; dahası özyurtlarından sürme... Bunlar stalinci millî politikanın başlıca yöntemleriydi. Otuzlu yılların ikinci yarısında özellikle, sözlü olarak, soruşturma açarak, zor kullanarak masum insanları sindirme, daha sonraları da tüm halkı suçlama, oy verdimeme, özgürlüklerini ellerinden alma, atayurtlarından sürme töreye dönüşüyor. İnsanoğlunun o güne kadar sınımadığı, görmediği, işitmediği bu kanunsuzlukların üstünü örtmek için de büyük sovyet devletinin 12 halkını “*Vatanı satanlar*” diye adlandırdılar. Karaçay da, Malkar da o listenin içine alınıyor. Üzerimizde olmayan suçu bize sürüyorlar, başımıza büyük felâketler getiriyorlar. Çok ilginç, “*sattıcı*” adı, düşmanın işgal etmediği yerlerde yaşayan halklara da veriliyor! Sözüün kıyası, sürülenlerin sayısı üç milyon ikiyüzünü aşırıyordu ki bunların çoğunu kadınlar, yaşlılar, çocuklar, babaları ve kardeşleri düşmanla savaşmakta olanlar, kocaları, oğulları cephelerde bulunanlar oluştuyordu ve bu mâsum insanlar evlerinden, ocaklarından, atayurtlarından kovularak uzaklara, karla kaplı düzlüklere, çöllere sürüldüler. Dilleri, dinleri, kültürleri, konuşma özgürlükleri, seyahat özgürlükleri, okuma, bilim alma, adet-töre... gibi beşerî hakları ve değerleri ellerinden alındı ve üzerlerine kara mühür vuruldu. Hayat da, milletlik de, her şey de yok olma yoluna koyuluyor. Sürülen halkların adlarını kötüye çıkararak diğer insanları bunlara inandırmak için, büyük sovyet devletinin tüm gücü, devlet yöneticileri, bütün resmî görevliler, devlet basını, radyosu, her şeyi elbirliğiyle çalıştı ve bu politikayı elbirliğiyle yürüttüler.

Milletlerin başına felaket getirme eylemini nasıl başlatıyorlardı? Çok önceleri ülkenin çeşitli yerlerindeki durumlar hakkında yapılan yalan ihbarları değerlendirerek sahte sicil kâğıtları hazırlamışlardı. Bütün halka kara çalmak için, kimsenin “*hayır*” diyemeyeceği az da olsa gerçek bir kanıt olsaydı, mesele yoktu. Göz açıp kapayıncaya kadar, halkın kaderi hiçe sayılarak, yalan suçlamalar hayata geçiriliveriyordu. Bazı insanların sovyet rejimine karşıt oluşları hakkında dikkat çekilerek, topraklarımızın almanlar tarafından işgal edildiği sırada, Kabartay-Malkar’dan Moskova’ya gönderilen bildirimlerde malkarlılara özel olarak atıfta bulunulmazdı.. Fakat, 1944 yılı Ocak ayından itibaren bütün suçlamalar malkarlılara yöneltilmiştir. Bu konuda Kabartay-Malkar’ın içişleri ve güvenlik komiserleri Bziyava ile Filatov “*büyük emek*” harcamışlardır. Falan feshmekân “*satlıkları tespit ettik*” diye, onlar tarafından tutulan raporlara göre, cumhuriyetin Komünist Partisi yöneticileri yeni ihbarları sürekli olarak başkent Moskova’ya iletmışlerdir. Malkarlıları karalayan yalan suçlamaların oraya gönderilip durması, tüm halkın felâkete uğramasına yol açmıştır.

Çeçenler ile inguşların sürgününü bizzat organize etmek için 20 Şubat 1944’te Sovyet Rusya’nın içişleri halk komiseri ve devlet güvenlik genel komiseri L. P. Beriya Grozni’ye geliyor. Onları sürüp bitirdikten sonra Orconikitze şehrine geçiyor. Orada, 23. Şubat. 1944’te kendi adına yazılan “*Kabartay-Malkar’ın Malkar rayonlarındaki (ilçelerindeki) durum hakkında*” başlıklı gizli yazıyı yukarıya gönderiyor. Bu yazıda malkarlıların suçlu oldukları yalan kanıtlarla ifade edilmiştir. Buna ek olarak da “*Malkarlıların, Kabartay-Malkar topraklarından mümkünse sürülmesi ve bu konuda karar verilmesi*” isteniyor. Bu yazıya imza koyanlar, Komünist Partisi vilayet komitesi birinci sekreteri, Kabartay-Malkar’ın içişleri halk komiseri ve güvenlikten sorumlu halk komiseridir. Yani Kumehov, Bziyava ve Filatov.

Bunların imzaladığı düzmece rapor, Malkar halkının tarihinde en acıklı bir süreci başlatmak için mesnet teşkil etmiştir. 24. Şubat. 1944’te L. Beriya bu rapora dayanarak “*Malkar halkının Kabartay-Malkar Özerk Cumhuriyetinden topyekûn sürgün edilmesi işinin başlatılması*” hususunda yetki talebini içeren bir telgrafi Stalin’e çekmiştir. Hemen ikinci gün ondan yetki alıyor. Malkarlıların sürülmesi eylemini uygulama babında hazırlık yapılması için bir dizi emir veriyor. İlk önce, sürgünün 10 martta gerçekleştirilmesi kararlaştırılıyor. Daha sonra 8 Mart tarihinde mutabakata varılıyor. O acı, o trajik işin icrasına çok kimseler iştirak etmiştir: *beş general, devlet güvenlik işlerinin iki komiseri,*

17 bin asker, NKVD ile NKGB'den bir çok ileri gelenler başta olmak üzere 4000 kişi. 38 bin insanı sürmek için bu derecede güçlü bir "muhafız birliği"! Sözü'nün kısısı her iki çocuk veya iki kadına bir asker veya subay. Bu askerlerden büyük kısmı, Çeçenler ile İnguşların sürülmesinde görev aldıkları için deneyimliydiler ve ne yapacaklarını iyi biliyorlardı. Devletin kararını kusursuz yerine getirdikleri için, "kişilik ve yiğitlik" gösterdikleri için bunlardan 109'u, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyetinin 1944 yılı Ağustos ayının 22. gününde yaptığı toplantıda SSCB'nin onur madalyasına lâyık görülerek taltif edilmiştir. Çeçen-İnguş'tan Moskova'ya döndükten ve malkarlıların sürülmesi kararı alındıktan sonra, bu kararın kanun haline getirilmesi için hazırladığı önergeyi Beriya Devlet Güvenlik Kurulu'na sunuyor. Devlet Güvenlik Kurulu'na ise Stalin başkanlık ediyordu. Devlet Güvenlik Kurulu da 5 Mart 1944 günü, Malkar halkının, Kabartay-Malkar'dan topyekün sürülmesi için buyruk çıkarıyor. Kazakistan'a 25 bin adam, Kırgızistan'a 15 bin adam. Hemen aynı gün, Malkar köylerine ve kasabalarına asker gelmeye başlıyor. Cepheye gitmeden önce askerlerin biraz hava değişimi yapmak ve kendi birliklerini takviye etmek için buralara geldiği söyleniyordu herkese. Durum böyle açıklanınca, malkarlılar subaylara da askerlere de çok iyi davrandılar. Kadınlar yemek hazırlayıp vermişler, yaşlılar da ellerinden gelen yardımı yapmışlardı].

7 Mart 1944 günü, SSCB İçişleri Bakanlığı halk komiserliğinin 26 Şubat 1944 tarihli buyruğu Nalçik'e ulaşıyor. Buyruk, Kabartay-Malkar'ın içişleri halk komiseri Bziyava'ya verilmiştir. O günün akşamında, Parti'nin Malkar rayonlarının malkarlı sekreterleri acele aktedilen toplantıya çağırılıyorlar. Karaçay-Malkar'ın vilayet komitesine Çerek rayonundan J. Zalimhan, Holam – Bızıngı rayonundan M. Atto., Çegem rayonundan M. Baba., Elbrus rayonundan da C. Nasta. katılıyorlar. Komünist Partisi'nin malkarlı sorumlularına Gnl. Piyashev, tekmi Malkar Halkı'nın önümüzdeki günün şafağında, yani 8 Mart 1944 günü, atayurdundan sürüleceğini tebliğ ediyor. Böylece 1944 yılı Mart ayının 8'inde malkarlılara güneş doğmadan kalıyor.

Malkarlıların atayurtlarından sürülmeleri eylemini yönetenler, SSCB İçişleri Bakanlığı halk komiserliği ile ordu generali İ. A. Serov ve orgeneral B. Z. Kobulov'dur.

Malkar kökenli olup da sürülmeden kalan tek kişi yoktur. İç savaşta canla başla görev alanlar, savaştan yaralı ve sakat olup dönenler, II. Cihan harbinde kanlarını akıtanların babaları, anaları, eşleri, çocukları; henüz savaştan dönmeyen askerlerin aileleri; Yüksek Sovyet'in mebusları ve partinin bütün yöneticileri sürülmüştür. Şahısların daha önce yaptıkları üstün hizmetler, gösterdikleri yararlılıklar, onların övünç veren çalışmaları ve milletvekillerinin dokunulmazlığı da dikkate alınmamıştır. Sürülen kişinin suçu münhasıran malkarlı olmasıdır.

Nalçik tren istasyonundan 14 katar ile Kazakh ve Kırgız SSC'ne 37713 malkarlı sürüldü hepsi de yaşlı, kadın ve çocuk. Her vagona malsız-mülksüz, eşyasız 40-50 insan yüklediler. Halkın topyekün sürgünü, her dört malkarlıdan biri cephelede, ordu saflarında düşmanla savaşmakta iken icra edilmiştir. Savaşa katılan her iki dağlıdan biri faşist Almanya'ya karşı Rusya'yı savunurken hayatını kaybetmiştir. Malkarlı askerler, savaşa ilk katılanlardandılar. Onlar SSCB'nin sınırında düşmanla ilk karşılaşanlardan olup Brest kentini yiğitçe müdafa etmişlerdir. Malkar'ın gençleri keza, Moskovayı da, Leningrad'ı da savunmaktan geri kalmadılar. Büyük savaşın en kızgın, en zor cephelelerinde bulundular. Avrupa'nın faşistlere karşı savaşan ordularında da yer aldılar. En sonunda Avrupa halklarını hitlercilerin sultanından azatlamak için de mücadele ettiler. Alman faşizmini kırarak malkarlılardan pek çokları Berlin'e dahi girdiler. Malkarlı gençlerin kişiliklerini, yiğitliklerini kanıtlayan belgeler bugün de saklanmaktadır. Alim Baysoltan, Kabartay-Malkar'da doğanların arasında, öncülüğü kimseye bırakmayarak *Sovyetler Birliğinin Kahramanı* ünvanını almıştı.

Binlerce dağlı askerin kahramanlığı devlet armağanlarıyla tevsik edilmiştir. Malkarlılar, SSCB'nin karışık halkları ile birlikte savaşarak düşmanı yenmek için samimi olarak kendilerini savaşa vermişlerdir.

Hitlerciler ne kadar uğraşsalar da Kafkas halkları onlardan yana olmamışlardır. Onlar ülkeyi gerçekten savunmuşlardır. Yerimizi işgal eden almanlar ile onların yandaşları, 36 gün zarfında malkarlılardan 500 kişiyi öldürmüşlerdir. Bunlardan 150'si çocuklardı. Almanlar, hiçbir suçu olmayan 340 insanımızı katledip, tankların geçmesini önlemek için kazılan çukurlara gömmüşlerdir. Cumhuriyetin bu 340 kaybınının 130'u malkarlı idi.

Eli silah tutan erkeklerinin tamamı cephelerde savaşan bir halkın tamamının düşmanla işbirliği yaptığını ileri sürmek tamamen yalana dayalı bir ithamdı. Halkın rejime karşı olması suçlaması da bir masaldı ve bunun yalan olduğu aşikârdı, zira sürülenlerin % 52'sini çocuklar, % 30'unu kadınlar, % 18'ini de erkekler oluşturuyordu ki bunlar da cephelerden sakat ve yaralı olarak dönenler ile nefesi tükenmiş yaşlılardan ibaretti. Bu yüzden, sürgünün dayanılmaz zorluklarını çocuklar, kadınlar ve yaşlılar çekmişlerdir. "*İşgalcilerle işbirliği yapmak*" ithamı, yalana müstenid bir suçlamaydı, gerçekle ilgisi yoktu. Halkın yüzüne kara çalmak için önceden hazırlanan bir senaryoydu. Stalinizmin acımasızlığının yöntemi buydu: hiçbir suçu olmayan milyonlarca insanın imha edilmesi.

Yapılan haksızlıkları ve zulümleri kaanûnî göstermek için, malkarlılar sürgün edilip bir ay geçtikten sonra, Malkar halkının devletinin tasfiye edilmesi hakkındaki SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumunun kararnamesi yayımlandı. Böyle bir kararname, o devirdeki kanunlara bile aykırıydı. Onun esası, bir halkın özgürlüğünü elinden alıp onu tam bir baskı altında tutmaktı. Halk sürülmüş, olacak olmuş, kararnâme ise arkadan geliyor. Gerçekte, SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumunun kararları, Yüksek Sovyetin Seksiyonu tarafından kabul edildikten sonra geçerlilik kazanır. Bu da 1946 yılında, sürgün işi çoktan icra edildikten sonra yerine getirilmişti.

SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumunun 1944 yılı 8 nisanında çıkardığı kararnâme ile Malkar'ın Elbrus rayonunun bir kısım arazisi Gürcüstan'a veriliyor, geri kalan kısmı da Kabartay Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti yönetiminde kalıyor. Malkar'ın devletini hiçbir zaman iade etmeyecek şekilde tasarruflarda bulunulmuştur. Topraklarımızın sınırlarını değiştirmekle kalmıyorlar, Malkar köylerinin isimlerini de değiştiriyorlar. Yanıkoy'a *Novo – Kamenka*, Köndelen'e *Komsomolskiy*, Kaşhatav'a *Sovetskiy*, Hasaniya'ya *Prigorodny*, Laşkuta'ya *Zareçny*, Bıllım'a *Ugolny* adını veriyorlar. Diğer köylerimize de buna benzer isimler koyuyorlar. Malkar'ın tarihini bile milletimizden koparmaya çalıştılar. Bu cümleden olarak "*ilmi çalışmalar*" adı altında birtakım şeyler de yayınladılar. L. Lavrov, G. Zardalişvili, P. Akritas gibi yazarlar, malkarlıların zorla tehcir edilmelerine "*ilmi temel*" bulmak amacıyla, onun çok eski zamanlardan beri yaşayan bir halk olduğunu reddederek, kendi yerinde yaşamaya hakkı olmadığı savını kanıtlamaya çalışmışlardır.

Zorla yurtlarından sürülen dağlıların, eskiden beri biriktirdikleri servetleri, evlerinde kalan değerli eşyaları, elbiseleri, ev eşyaları, binlerce hayvanları... sahipsiz kalmıştır...

SSCB içişleri halk komiserliğinin, sürgünler hakkındaki buyruğunda, her sürgün edilen ailenin beraberine, yol azığı dahil 500 kg. yük alma yetkisi veriliyordu. Buna karşılık, yola hazırlanmak için 20 dak. zaman tanınmıştı. Yaşlılar, kadınlar ve çocuklar, üslerine başlarına yetecek kadar elbiseleri ve sıcak giysileri olmadan, yiyecekleri olmadan, elleri boş halde, azıcık bir şeyle baba ocaklarından sürülerek çıkarılmışlardır. 18 gün devameden yolculuk

sırasında açlıktan, dondurucu soğuktan ve çeşitli hastalıklardan 562 insan hayatını kaybetmiştir. Katarın durduğu yerlerde demiryolunun yanında onları alel acele gömüyorlardı.

Trenin uzun süre mola vermeden yol aldığı zamanlarda ise muhafız soldatlar ölüleri, vagonların pencerelerinden dışarı atıyorlardı. Böylece Kafkasya'dan Orta Asya'ya kadar uzanan yolun (5 bin km) iki yanı, sürgünlerin kemikleriyle doldu.

Para ve kıymetli eşyaların alınmasına izin verilmemişti, ama sürgünleri yola çıkaranlar, onların altınlarını, gümüşlerini ve diğer pahalı şeylerini gaspetmekten çekinmediler. Sürgün edilenlere, sürüldükleri yeni yerlerde, geride bıraktıkları hayvanlarının yerine hayvan, evlerinin-barklarının yerine ev-bark verilmesi uygun olanıydı. Ama ne yazık ki öyle bir şey olmadı. Olma imkânı da yoktu. Orta Asya Cumhuriyetleri sürgünlere o kadar malı, mülkü, evi nereden bulup vereceklerdi? Yolda telef olmadan, menfalarına canlı erişenlere Beriya'nın muhafızları rahat bir adım atmaya bile izin vermiyorlardı.

Malkarlılar yabancı diyarlarda 13 yıl, kışlalarda kalıyorlarmış gibi bir hayat sürdüler. Sürgünlerin yaşamı, insan yaşamına benzemiyordu. Her dağlı, özgürlüğü ve serbest dolaşma hürriyeti elinden alınarak büyük bir sıkıntı içinde geçimini sağlamaya çalışmıştır. Yeni doğan bebeklerden başlayıp ölü tüyü çıkan ihtiyarlara kadar herkes özel yönetime tabi idi. Her ay gidip, komendantın (kumandanın) önündeki defteri imzalamaya mecburdular. Komendantın haberi olmadan ya da ondan izin almadan oturdukları köylerden dışarı çıkmaları da yasaktı. Bu nizamaya uymayanları tutuklayıp mahkeme bile etmeden zindanlara tıkıyorlardı. Çocuk doğsa veya aileden bir ferd ölse ya da birisi habersiz başını alıp gitse, üç gün içerisinde aile reisi durumu kumandanlığa bildirmek zorundaydı. Kumandanın emirlerini dinlemeyene para ya da hapis cezası veriliyordu.

İlk yıllarda malkarlılara Kazakistan ile Kırgızistan'da hayata uyum sağlamak fevkalâde zor geldi. Niçin dersenez, önceden halk arasında fısıltı yayarak, sürgünlerin sovyet rejiminin düşmanı oldukları propoganda edilmişti, bu sebepten yerli halklar onlara şüpheyle yaklaşıyorlardı. Bir başka sebep de devlet tarafından, Malkar halkının elinden herşeyinin alınması, yerine hiçbirşey verilmeyip evsiz-barksız, eşyasız, malsız, mülksüz bırakılmasıydı. İşin ağırlığına, yabancısı oldukları yerin havasına-suyuna, açlık ve sefaletle dayanamayanlar hayattan kopup gidiyorlardı. Pek çok insanın kalbi bu tahammülfersa acılara dayanamayıp vaktinden önce duruyor ve ölüme yol alıyordu. Büyük şairimiz **K â z i m** bu şekilde hayata veda edenlerdendir. Sadece Kırgızistan'ın *Calal-Abad* vilayetinde, 1944 nisanından 1946 haziranına kadar sürgünlerden 10336 insan hayatını kaybetmiştir. Bu da oraya nefyedilen çeçenlerin, malkarlıların ve mesketlerin % 69.5'ine tekabül ediyordu. O sırada pek çok aile topyekün kırılıp yok olup gitmiştir, geride bir ferd bile bırakmadan. Bazı yerlerde ise sürgünlerin tamamı hayattan kopmuştur. Mezar kazacak insan bulunamadı, doktor-ilaç bulunamadı ve böylece yok olup gittiler.

1942-1948 yıllarında, malkarlılar arasında ölüm oranı, doğum oranından daha yüksekti. Böyle bir durum, bir ulus için büyük tehlike arzeder. Zaten az nüfusa sahip bir halk, çorap söküşü gibi sökülmeyle devam ederse, kısa sürede yok olur. Hem sürgün yolunda hem de yabancı diyarlarda ailesinden kayıp vermeyen tek dağlı aile yoktur. Malkar halkı, savaştan önceki nüfusuna, altmışlı

yılların ilk yarısında erişebilmiştir, oysa bu zaman zarfında iki katına çıkması gerekirdi.

Sürgün yerlerinde Malkar kadınları, her türlü zorluğa göğüs gererek çocukları ve yaşlıları ölümden korumaya ve çalışıp çırpınarak onları beslemeye uğraşırlarken, kocaları, babaları ve erkek kardeşleri uzak cephelerde düşmanla savaşıyorlardı. Mamafiyh, 1944 yılı Nisan ayından itibaren malkarlı askerler ve subaylara karşı devletin bakışı değişmişti. Bilindiği gibi bu tarihten başlayarak malkarlı askerlerin hiç birisi terfi etmemiştir. Ne kadar ihtiyaçları da olsa, onlardan birine yüksek rütbe tevcih edilmemiştir. Keza, iltifat edilmediği gibi mükâfat da alamamıştır. İstisnai olarak alan varsa da bu müstehak olduğunun çok aşağısındaydı. Mesela, “Sovyet Soyuzun Kahramanı” = Sovyetler Birliği Kahramanı ünvanını almaya lâyık olan 8 dağılıdan hiç birisi bunu alamamıştır (iyiki almamışlar! -Çev. notu). Aradan uzun yollar geçtikten ve kendisi de bu dünyadan göçtükten sonra 1990 yılında, bu övünç ünvanına sadece Ummaylanı Muhacir (*Ummayların Muhacir*) lâyık görülmüştür.

1945 yılının yazında, askerler savaştan evlerine, sivil hayata dönmeye başlamışlardı. Göğüslerinde madalyaları ile dönüyorlardı. Özyurtlarında yaşamaya özgürlükleri de yoktu. Onlara aileleri ve akrabaları sürülen yerlere gitmeleri söyleniyordu. Ama, pek çoğunun ailelerini bulması kolay olmadı. Savaştan yaralı veya sakat olarak dönenler ise bu yabancı diyarlarda kötü hayat şartlarına dayanamayarak hayattan birer birer koptular.

Sürgünlerin menfalarında ne kadar kalacakları belli değildi. Bilahare, 1948 yılında SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumunun bu konudaki kararnameyi yayınlanınca, malkarlıların da diğer sürülen halkların da ömür boyu sürüldükleri anlaşıldı. Böylece anayurtlarına dönme imkânlarının olmadığı anlaşıldı. Bu karar duyulduktan sonra sürgünlerin hayatları daha da karardı, daha da daraldı. Kararnâmede belirlendiğine göre, sürgün yerinden izinsiz olarak kim giderse, tutuklanara tıpkı esirler gibi 20 yıl süre ile en ağır işlerde çalıştırılacaktı. [Tarih boyunca, Rus yönetimleri çok akıllı hareket etmişlerdir. Esirleri mahpushanelere doldurup beslememişler, zorunlu çalışma kamplarında veya diğer ağır işlerde öldüresiye çalıştırmak suretiyle hem onlardan faydalanmışlar hem de acımasızca cezalarını çekirtmişlerdir. Böyle bir uygulamaya 20 yıl dayanabilen mahkûmların sayısını hesaplamak da güç olmasa gerek - Çev. notu]. Bir sürgünün kaçmasına yardım eden kişi de 5 yıl süreyle tutuklanacaktı. Kararnâmenin bu maddelerine istinaden binlerce sürgün tutuklanmış ve zorunlu çalışma kamplarına gönderilmiştir. Onların çoğu bulundukları yerden kaçmamışlar sadece yakın yerlerde yaşayan hısım ve akrabalarını görmek için izinsiz gitmişlerdi, zira isteseler de izin verilmiyordu. Yaşadıkları yerden, 3 km’den daha uzağa gitmeye özgürlükleri yoktu. Bu sınırı aşanlar ise “*firara teşebbüs*” ten tutuklanıp mahkûm ediliyorlardı.

Komendantlar sürgünlere çok dikkatli bir şekilde muhafızlık yaptılar. Gelen sürgünleri onuşarlı gruplara ayırıp, her birine birer sorumlu tayin ettiler. Bunlar, her 10 günde bir kez kumandanlığa giderek sorumlu oldukları grup hakkında tekmil veriyorlardı. Mamafiyh, sürgünlerin hepsi özgürlüksüz hayata tam anlamıyla boyun eğmediler. Daha ilk günden başlayarak günün birinde adaletin tecelli edeceğine olan inançlarını yitirmediler. Kendi ata topraklarına dönecekleri ümidlerini kaybetmediler. O günün, azat gününün bir an önce gelmesi için ellerinden geleni yaptılar: Stalin’e dilekçeler yazdılar, şikâyetlerini bildirdiler. Bu arada, malkarlıların

topyekün sürgün edilmelerini haksız bularak, halkına reva görülen zulmü dile getirmek için, cephe görev yapmakta olan subay A.Sotta, Stalin'e mektupla başvuruda bulundu. Bunun gibi, dağlıların sürülmeleriyle ilgili olarak kendi düşüncelerini dile getirmek suretiyle İ. Başıy, S. Kara, şair Kerim Otar, ve diğerleri Kremlin'e mektuplar yazdılar. *"Bizi yok edebilirler"* korkusuna kapılmadan öz halklarına reva görülen haksızlıklara karşı mücadele eden bu insanlar gerçek kişilikli insanlarımızdı. Bunlardan A. Sotta, halkının sürgün edilmesini haksızlık olarak kabul ettiği için 25 yıla mahkûm oldu. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 20. kongresinden sonra azat olabildi. İ. Başıy de onun gibi zindana girmiş ve orada hayatını kaybetmiştir. S. Kara da zindanda 6 ayını geçirdi. Savaşın sakat olarak dönen, şair Kerim Otar da keza sıkı kontrol altında tutuluyordu.

Ne olursa olsun, günün birinde adaletin tecelli edeceğine olan inanç, insanlara yaşama gücü veriyordu. İşçi halk olması, ayakta sıkı durmak için çabalaması sebebiyle bizim halkımız en acı felaketlere bile tahammül etmesini bilmiştir. Öteyandan, temiz karakterleri ve uyumlulukları yüzünden, kazaklılar, kırgızlılar ve özbekliler malkarlıların hafızalarında ebediyyen yer etmişlerdir. Milletimizin onlara karşı olan minnettarlığı kuşaktan kuşağa geçerek ebediyete kadar sürecektir.

Sürgünlerin dramatik yaşamları ancak Stalin öldükten sonra hafiflemiştir. İlk önce, 16 yaşın altında olan çocuklar, savaştan dönen askerler ve ağır hastalar komendantın sıkı gözetiminden çıktılar. Sonra, sürgünlerin kendilerine tayin edilen mahdut sınırın dışına çıkmaları halinde verilen para cezası da kaldırıldı. Bunun gibi suçsuz yere de tutuklanıyorlardı. Ama, Atayurduna dönme izni yoktu. Malkarlılar Kazakistan ile Kırgız'da da ülkelerini sevdiklerini gösterdiler. O zor yıllarda tüm sovyet halkının kaderi onların da kaderiydi. O zamana kadar da, orada da ve her zamanda da çalışmayı sevmeleri onlara güç veriyordu. [*"İşlemegen tişlemez"* = Çalışmayan ekmek yiyemez] sözüyle dağlılar, işsiz yaşamı yaşamdan saymadıklarını dile getirmişlerdir. Sürgün yerlerine vardıktan sonra büyük küçük herkes çalışma çabası içine girmiştir.

Sürgün baharın iptidasına rastlamıştı. Tam da kolhoz işlerinin başlama mevsimiydi. Az veya çok çalışmak durumunda olanlar kadınlar, yaşlılar ve çocuklardı, bunlar zamanla kolхозlarda, sovхозlarda çalışmaya başladılar. Hayat çok zordu, hem de çok zor. Yabancı diyarların havası suyu ağır geliyordu. Açlık ve tåkatsizlik insanları boğmuştu. Daha önce yapmaya alışık olmadıkları işleri yapmaya alışmak için birhayli zorlandılar. Şeker pancarı, tütün, pamuk tarlalarında çalıştılar. Ot biçme, tarla sürme, hasad, hayvan bakma gibi işlerde onların önüne kimseler geçemezdi. Müşterek mülk sorumlusu kazaklılar ve kırgızlar onlardan çok memnundular. Sabahın alaca karanlığından akşam karanlığına kadar (15-16) saat çalıştılar, malkarlılar. Kendileriyle birlikte, henüz kemikleri sertleşmemiş 11-12 yaşında çocuklar da. Bu ağır yükün altında dağlı çocuklar erken olgunlaşmak zorundaydılar. Ailenin bütün yükünün, çocukların omuzlarına yüklendiği zamanlar da olmuştur.

Ezelden beri Malkar kadınları ağır işlerde çalıştırılmaya alışık değildiler. Ama, II. Dünya Savaşı başlayınca onların mütad yaşamları da değişti. Eskiden erkeklerin gördüğü işleri, çaresiz kalınca kadınlar yapmaya başladılar. Daha önceleri maden

ocağının ne olduğunu bilmeyen kadınlarımız, kızlarımız taşkömür bile kazdılar. İşte böylesine zordu onların yabancı diyarlardaki kaderleri, hem de çok zor.

1944 yılı güzünün sonlarında malkarlılar en zor işleri bile yapabileceklerini gösterdiler. Nasıl mı? Çalışkanlıkla! Hangi sebepten dolayı? Orta Asya'nın kum düzlüklerinde, çorak bozkırlarında temelli yok olmamak için, hayatta kalabilmek için! Ama ne yazık ki, kendilerini geçindirmeye gayret ettilerse de muhaceretin getirdiği zorluklar yüzünden, çok şeylerden mahrum kaldılar. Tam 13 yıl millî kültürümüze kara mühür basıldı. Sürgün dağlıların yüksek bilim veren okullarda okumalarına, gazete ve dergilerde yazı yazmalarına, her hangi bir şey bastırmalarına izin verilmiyordu. Her nasılsa, 1945 yılında "Kafkas" isimli halk oyunları topluluğunun kurulmasına müsaade edilmişti. Ama içişleri bakanlığının buyruğuyla onu da dağıtmışlardı. 1944 yılından ellinci yıllara kadar, malkarlılar için kültür denilen varlık, sadece birçoklarının hafızalarında yer eden halk şarkılarından ibaretti.

Dağlı kadınlar özyurtlarından çok uzaklarda yaşadıkları zamanlarda bile el işlerini hiç bırakmadılar. Yün eldivenler, başörtüleri ve çoraplar örerek onları satıp yiyecek-içecek ve kumaş alarak ailelerine büyük destek oldular. Onlar yetişkinlere de, çocuklara da elbiseler ve pabuçlar diktiler. Bu türlü işlere kazaklıları, kırgızlıları ve özbeklileri de öğretiler.

Malkarlıların çalışkanlıklarına, uyumluluklarına, iyi kalbeliklerine yakından şahit olduktan sonra, yerli halk da, yöneticiler de onlara hürmet etmeye başlamışlardı. Yöneticiler, çalışan halka, işle ilgili bir tebligatta bulunacakları zaman malkarlıların çalışkanlıklarını, kendilerine verilen işi fazlasıyla yerine getirdiklerini, daima planlananın üzerine çıktıklarını örnek olarak gösteriyorlardı.

Savaş sona erip erkeklerimiz ailelerinin yanına döndükten sonra hayat şartlarımız biraz düzelmeye başlamıştı. Dağlı askerlerin vatan satan hainler olmadıklarını kazakhlar da, kırgızlar da, özbekler de öğrendiler. Sabık askerler, kısa zamanda işe adapte oldular. Onların aralarında bilimli ve hünerli gençler çoktu. Bu sebepten, farklı milliyetlere mensup insanların onlara karşı bakış açılarının değiştiği hemen farkediliyordu.

O zorlu yıllarda Malkar halkı, başka halklara kendisinin güzel karakterliliğini, sabırlılığını, kalb temizliğini, çalışkanlığını tanıtmıştı. Pek çok malkarlı üstün madalya ile taltif edilmiştir. Tüm halkımızın büyük bir felaketin içinde bulunmasına rağmen, böyle bir dirayetlilik göstermesi yiğitlikti. Bundan sonra binlerce adamımız, savaş sırasında canla başla çalışıp temayüz ettiği için madalyalarla ödüllendirildi. Sovyet Soyuz nişanıyla taltif edilenler de vardı. Bilindiği gibi, SBKP'nin XX. kongresinden sonra, üst düzey Kazakh, Kırgız ve Özbek yöneticilerinin müstehak görmeleriyle 4 malkarlıya (Ş. Tetuş, Ş. Kelemet, M. Özden ve İ. Canguraz) "Sosyalist Emeğin Yiğidi" ünvanı verildi*.

* [Sovyet rejiminin zulmüne uğramalarına rağmen, hâlâ onlardan aldıkları teneke madalyalar ve ünvanlarla gurur duyan bu insanların ruh halini bizler yadırgayabiliriz. Ama sovyet mentalitesinin etkisinde kalan bir müstemele halkının bu şekilde düşünmesi doğaldır. Y.N].

Yeni neşriyat...

“BİTMİYEN UMUTLAR”

Osman ÇELİK

[“Bitmeyen Umutlar” Cild: I - Yazan: MEŞBAŞE İshak – adigeceden çeviren: Yenemiko Mevlüt ATALAY – Ardiç Yayınları, 1994 Ankara; Cild: II – Kafkas Derneği Yayınları, 1999 Ankara]

Günümüz Adige (Çerkes) yazarlarından Meşbaşe İshak’ın “Bitmeyen Umutlar” adlı romanı, yukarıda ifade edildiği gibi iki cild olup bunlardan her biri farklı zamanda ve farklı kurum tarafından yayımlanmıştır.

Meşbaşe İshak konu olarak, 18. yy’ın ikinci yarısında Kuzey Kafkasya’ nın Adigey bölgesinde meydana gelen sosyal ve tarihî olayları ele almıştır. Özellikle, sınıflar arasında sürüp giden uyuşmazlıkları ve sonunda kanlı çatışmaya dönüşen mücadeleleri anlatmıştır. Bunların yanı sıra, geleneklerin ve günlük hayatın ayrıntılarına da girmiştir. Zenginlikle fakirliğin, mutlulukla mutsuzluğun halk yığınları üzerindeki etkilerini dile getirmiştir. Bunları belirgin şekilde görebiliyoruz.

Stalin öldükten ve Beriya da görevden uzaklaştırıldıktan sonra, ülkede toplumla ilgili politika değişmişti. Bu değişiklik, 1956 yılı şubatında toplanan XX. kongreden sonra olmaya başladı. Nikita Sergeyeviç Khrutşev, Stalin’i ilahlaştırma ile ilgili yanlış işleri açıklıkla ortaya koydu. Keza, malkarlıları, karaçaylıları, kalmukluları sürgüne göndermenin “Sovyet devletinin millî politikasına fevkalâde ters bir tasarruf olduğunu” dile getirdi. Çeşitli yerlerde yaşayan halkların, topyekün sürgün edilmelerini gerektirecek bir suç da işlemediklerini açık bir tarzda vurguladı. Felâkete düşen halklara o kongrenin anlamı büyüktü. O kongrede alınan kararlar, adaletin tecellisi ve hakkın teslimi için imkân sağladı.

Sovyet hükümetinin 13 Mart 1956’da aldığı bir kararla, sürgünde olan halkların bir kısmına repatrizasyon / yeniden vatana dönme imkânı doğdu. 1956 yılının Nisan

ayında SSCB Yüksek Sovyeti'nin kararı da yayımlandı. Burada, sürgüne gönderilenlere de, çocuklarına da hiçbir kısıtlama getirilemeyeceği ifade ediliyordu. Ama, sürgünlerin kendi anavatanlarına dönmelerine serbestlik verilmemişti. Buna rağmen, dağılılar gruplar halinde hasret oldukları eski yurtlarına dönmeye başladılar. 1956 yılı mayısından Aralık ayının sonuna kadar 4500 kişi dönüş yaptı. Halkların anayurtlarına kendi kendilerine dönmeye başlamaları, onların dağılan özerk idarelerinin yeniden kurulmasına yol açtı. 1956 yılının 24 kasımında SBKP Merkez Komitesi "*Kalmık, Karaçay, Malkar, Çeçen, İnguş halklarına kendi millî otonom idarelerinin iade edilmesi*" kararını aldı. Bu kararda sürgünlerin yanlışlığı, zararlı ve kanunsuz uygulamalar olduğu açıklandı. O zamana kadar alınan kararlarda sürgün edilen halklara diğer halklara tanınan hak ve özgürlükler sarahaten tanınmamıştı

... 1957-1958 yıllarında sürgünlerin tamamının dönebilecekleri hesaplandı. Herkes için şehirlerde mesken ve iş bulma endişesiyle acele edilmeden, intizamlı bir şekilde hareket ediliyordu. 9 Ocak 1957'de SSCB Yüksek Sovyetinin Prezidyumu "*Kabartay OSSC'nin Kabartay-Malkar OSSC'ne dönüşmesini*" karara bağladı. 11 Şubat 1957'de bu kararın kanun haline gelmesiyle, dağılılar Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'dan Atayurtlarına dönmeye başladılar. [Minitav- sayı: 5, 1994].

Romanının kurgusu, kendi bütünlüğünü koruması açısından tutarlı. Ancak (sık sık adı geçenler hariç) romanın çok sayıdaki diğer kahramanlarını hatırlamak ve hemen bağlantı kurmak son derece güç. Okuyucu, arada bir geri dönüp sayfaları gözden geçirmek zorunda

kalıyor. Buna ayrıca, çeviriyi yapan Mevlüt Atalay'ın sözde *arı türkçe* merakı da eklenince akıcılık kayboluyor. Halkın ağızındaki günlük dili kullansaydı çok daha iyi olurdu.

Romanı özel hatlarıyla tanıtan bu girişten sonra, olayları kısaca özetlemek istiyorum. Ancak, Kuzey Kafkasya'nın tarihini ve o devirdeki sosyal yapısını bilmeyen okuyucular için bir hususu belirtmekte yarar görüyorum. Karadeniz'den Hazardenizi'ne kadar dilleri farklı çok sayıda Kafkas boyu yaşamaktadır. Sadece Adige grubuna giren boyların dilleri şive ve lehçe ayrılığına rağmen aynı kökten gelmektedir ve rahatça anlaşılabilir. Sadece

Adige grubuna giren boylar *Abzekh, Şapsığ, Besleney, Mehoş, Kemğuy, Hatkoy, Jane, Bijeduğ, Natuhay, Kabardey, v.d'*den oluşmaktadır. Romanı okuyanlar bu adlara sık sık rastlayacaklardır.

Sosyal sınıflar hakkında da kısaca bir iki söz etmeliyim. Çünkü romanda işlenen olayları özetlerken, bunlarla ilgili terimleri ben de kullanacağım.

Pşı=Bey, prens; Vork = *ikinci dereceden soylu*; Guaşe=*Hanımefendi, prenses*; Lekoleş=*Üçüncü dereceden soylu*; Fekol=*Karabuduna mensup özgür kimse*, ancak öncekilere saygı duymak zorundadır Pşılı = Beyin (prens) adamı. Güçlü ve akıllı fekolle de *pşılı* edinebilirdi. Yune'ul = *Ev ya da konak hizmeti gören*, bunların hiç mal varlığı yoktu.

Romana konu olan olaylar ağırlıklı olarak, *Şapsığ* ve *Bjeduğ* bölgelerinde geçmektedir ve hikâye şu şekilde başlamaktadır:

[Pşı Hajemiko Kanşav, Bjeduğ soyluları kurultayında, Büyük Prens ünvanını almış, Adige bölgesinin önde gelen kişilerinden biriydi. Büyük oğlu Alkes'i geleneğe uyarak Şapsığ boyu soylularından Şerel'ıko Nağue'nin konağına daha küçük yaşta iken P'kur (Atalık) maksadıyla göndermişti. Çocuk, Şerel'ıko Nağue ve eşi Derihat'ın titiz denetimi altında büyümüş, delikanlılık çağına girmişti. Vakti gelince de törenle ailesine iade edilmişti.

P'kur adeti farklı bir disiplini gerektiriyordu. İkinci baba evi, çocuğun sağlıklı büyümesi için gerekeni yaparken, bazı doğruları da öğretmek zorundaydı. Öz annesi ve babası gibi bağışlayıcı olmaması lazımdı. Alkes, bu koşullarda ikinci ata evinde büyüdü. Konağın hanımı Derihat'ın, sevgisini belli etmeyen sert bakışları altında yetişti. Fekolleri, pşılı ve vune'utları tanıdı. Kime nasıl davranacağını öğrendi. Kendisinden birkaç yaş küçük olan evin oğlu Ali Sultan ile rahatsız edici bir olay yaşamadan birlikte büyüdüler.

Şerel'ıko (Şereloğlu) Nağue'nin eşi Derihat ilgi çekici bir kadındır. Soylu bir aileden gelmesi, soylu ve varlıklı bir adamla evlenmiş olması, benliğini büyük ölçüde etkilemiştir. Karakterini oluşturan özellikler, uyum içinde görünmemektedir. Sürekli çelişkili denebilecek davranış örnekleri vermektedir. Sert, acımasız bir tavır sergilerken birdenbire değişebilmekte, sevecen, güleryüzlü olabilmektedir. Bencildir, ihtiraslıdır, aslında kocası ve oğlu dahil kimseyi sevmemektedir. Çevresindeki herkesin kendisine saygı göstermesini ve hizmet etmesini istemektedir. Konak halkına eziyet etmekten adeta özel bir zevk almaktadır.

Fekollere hiç tahammülü yoktu. Konuşurken sürekli onları aşağılamaktadır. Ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturdıkları için açıkça söyleyemediği bir korkuyu yüreğinde taşımaktadır. Başta kocası olmak üzere rastladığı her soyluyu uyarmaktadır. Fekollerin giderek güçlendiğini, başarılı olacaklarına inandıkları gün mutlaka isyan edeceklerini adeta nakarat halinde tekrarlayıp durmaktadır.

Konağın hizmetlerini gören fekollerin önde gelen kişileri *Hağur Kardeşler*dir. Anneleri Laş, kocası talihsiz bir olayın kurbanı olunca köyünü terkedip dokuz erkek çocuğunu alarak T'uabğue köyüne gelip yerleşmiş, Şerel'ıko Nağue'nin himayesine sığınmıştır. En büyük iki oğlu *Boroko* ile *Mos* soylu ailenin fekol ordusuna katılmıştır.

Derihat Guşe, Hağur Kardeşleri hiç sevmemektedir. Özellikle Mos'tan nefret etmektedir. Onun bir soylu düşmanı olduğuna inanmaktadır. Derihat, Mos'un evin büyütmesi Akoz'a ilgi gösterdiğini öğrenince deliye dönmüştür. Henüz hayatın baharında olan Akoz, güzel bir kız olma yolundadır. Ancak, hayatı cehenneme döner, her yaptığı suç olur.

Derihat yanılmıyordu, fekoller daha özgür bir hayatın düşünüyörlerdi. Onlar da soylulardan nefret ediyor, güçbirliği yapmanın yollarını arıyorlardı. Soylular baskılarını artırdıkça, birkat daha bilenerек gizli ilişkiler içine giriyorlardı.

İstanbulu bir tüccar olan Hasan Murat, tercümanı Talât ile birlikte her yaz Adigey'e geliyordu. Önde gelen soylular onunla alışveriş yapıyorlardı. Mamrıko'nun

aracılığıyla, İstanbul'da para edecek her şeyi alıyordu. Genellikle mala karşı mal veriyordu.

Derihat Mos'a ve ona gönül veren Akoz'a en büyük kötülüğü yapmak için ilk aklına gelen şey Hasan Murat oldu. Kocasına baskı yaparak genç ve güzel hizmetçisinin Türk tüccarına satılmasını sağladı. Mos'un olay çıkarmasından korkan karı-koca, güçlü delikanlıyı satış işlemlerini görmemesi, en azından duymaması için uzak bir yere görevli olarak gönderdiler.

Mos olayı duyduğu zaman herşey bitmişti. Zavallı Akoz sahile götürülmüş, bir Türk gemisine bindirilmişti. Genç fekolün yapabileceği birşey kalmamıştı.]

Akoz'un gizlilik içinde satılıp ülke dışına gönderilmesiyle romanın birinci cildi bitmektedir.

Romanın ikinci cildinde, konu edilen kişilerin özelliklerini daha belirgin görebiliyoruz. Ancak bu durum, yeterince net değildir. Çoğu, gri bir sis perdesi arkasındadır. Bazı roman kahramanları ortada görünmezken, aniden karşımıza yenileri çıkıvermektedir. Ormanda tekbaşına yaşayan genç bir kız olan *Pizare* gibi.

[Şapsığ boyu halkının yoğun yaşadığı *Bastık Vadisi*, fekol direnişinin odak merkezi gibidir. Pşı Şere'lıko'nun avlusunda hizmet eden Hağur Mos, başı çekenlerdendir. İlgı duyduğu Akoz'un bir tüccara satılmasından beri bütün benliği ile isyan halindedir. Sesini yükseltmeye başlamıştır. Güvendiği kişilere, fekollerin haklarına sahip çıkmaları gerektiğini sürekli söylemektedir.

Türk tüccarı Hasan Murat'ın Adigey'deki rehberi Mamrıko, Akoz'un satılmasına aracılık yaptığı için pişmanlık duyarak ölmüştü. Son nefesini verirken bildiği herşeyi Mos'a anlatmıştı. Genç kızın nasıl satıldığını, nereye götürüldüğünü, Şere'lıko'nun ormanda büyük bir ağacın altında toprağa gömülü duran servetinin yerini de söylemişti. Sanki günah çıkarmış, kefaret ödemişti.

Mos'un son derece sıkıntılı olduğu bu günlerde Bjeduğ'da bir düğün vardı. Pşı Hajemıko Kanşav büyük oğlu Alkes'i evlendiriyordu. Evlenen delikanlının atalığı olan Şere'lıko ailesi de düğüne gitmek için hazırlanıyordu. Tam bu sırada Şere'lıko Nağue ormanda ölü olarak bulundu. Cinayeti işleyen, Thahuahua Nepaş idi. Hiç bir iz bırakmadan işini bitirmişti.

Nepaş da Akoz'a ilgi duymuş, fakat karşılık görmediği için geri planda kalmıştı. Buna rağmen genç kıza yapılan kötülükleri içine sindirememişti. Şere'lıko Nağue'yu günlerce göz hapsine alarak en zayıf anını yakalamıştı.

Mos, Mamrıko'nun verdiği bilgilere göre iz sürerek Şere'lıko'nun hazinesini buldu. Ağabeği Boroko ile bölüştü. Sonra, Akoz'u aramak için yola çıktı. Tamen sahillerinde Kerç Boğazı'nın en dar yerine ulaştı. Kış günü idi, donmuş denizi yürüyerek geçti ve Kırım topraklarına girdi. Çok geçmeden Bahçesaray'a vardı. Sahilde kendisini Türkiye'ye götürecek bir gemi olup olmadığına baktı. Sonunda bir Türk gemisi buldu.

Mos bindiği geminin kaptanı ile dost oldu. Onun yardımıyla İstanbul'da önce Talât'ı sonra da Akoz'u buldu. Sevdği kıızı kaçıarak ülkesine döndü. Şere'lıko'nun daha yası bitmeden düğün yaptı. Bu davranışı Derihat'ı çılgına çevirmişti.

Derihat'ın körüklediği Şapsığ-Bjeduğ soyluları ile fekoller arasındaki sınır savaşının hızlandığı günlerde, Canikli Ali Paşa komutasında yirmibin kişiden oluşan bir Türk birliği Soğucak sahillerine çıktı. 1778 yılı Ağustos ayı idi. Askerler hemen bir kale inşa etmeye başladılar.

Kimseden izin alınmadan, kimseye haber vermeden gelen Türk askerinden halk hoşnut olmamıştı.

Türklerin gelişini ilk Hatkoılar duymuştu.

Ali Paşa çok geçmeden gördüğü tepki üzerine sahili boşaltıp İstanbul'a döndü. Dört yıl sonra, 1781 yılının baharında Adige ülkesine bir başka Türk birliği geldi. Bığır Irmağı'nın ağzında bir kale inşa etmeye başladı. İnşaat sonbaharda bitti. Yapılan kale-şehire *Anapa* adını verdiler.

İç ve dış olaylar durmadan bir birini izliyordu. İmam Mansur Doğu Kafkasya'da Ruslara karşı bir direniş başlatmıştı. Ardından da Çeçenistan'dan çıkarak Batı'ya, Şapsığ bölgesine gelmişti. Ancak İmam, beklediği ilgiyi bulamadı ve Anapa kalesine doğru yürüyüp gitti. Onu sadece Şere'lıko Ali Sultan ağırlamıştı.

Bu esnada Osmanlı devleti ile Rusya savaş halindeydi. Çar generali Gudoviç, Anapa kalesini kuşatmak için yola çıktığı zaman, Bjeduğ topraklarından geçmek için izin istemiş, onlar da buna razı olmuşlardı. Türklerin tarafını tutan Şere'lıko Ali Sultan, P'kur kardeşi Pşı Alkes'ten bu izni iptal etmesini istedi. Fakat diğeri kabul etmedi. Neden kabul etmediğini de şöyle açıkladı: Türklerle aynı inancı paylaşıyoruz, buna karşılık Ruslarla da yakın komşu olduk, onlarla iyi geçinmek zorundayız.

Gudoviç Anapa kalesini alınca, fekoller biraz daha yüreklendi. Bu savaşta fekoller rusları, lekoleşler de Türkleri tutmuşlardı. Türkler yenildiğine göre, soyluları destekleyecek önemli bir güç kalmamıştı. Olayların sürekli olumsuz gelişmesi Derihat'ın dengesini iyice bozmuştu. Kuru bir ot kağınısını tutuşturarak hem kendi konağının hem de köyün yarısına yakın kısmının yanmasına sebep olmuş ve toplumsal barışın iyiden iyiye bozulmasına zemin hazırlamıştı. Bu üzücü olayın ardından Şere'lıko ailesi ve onlara yakın olanlar Bjeduğ'a sığınmak zorunda kaldılar.

Pşı Hajemiko Kanşav ölmüş, yerine oğlu Alkes geçmişti. Alkes, kendisini P'kur olarak büyüten analığına gereken ilgiyi gösterdi. Ancak diğeri doyumsuzdu. Mallarından ziyade, kaybettiği itibarını arıyordu. Bu yüzden bütün fekolleri düşman ilan etti.

Şapsığ'da, Şere'lıko ailesi çevresinde başlayıp Bjeduğ'a sıçrayan Fekol-Lekoleş sürüşmesi büyük bir kavgaya dönüşmek üzereydi. Pşı Alkes, olayları önce soğukkanlılıkla yatıştırmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Sonunda iş olacağına vardı ve çatışma kaçınılmaz hale geldi. Bjeduğ soyluları Rus kazaklarından, Şapsığ fekolleri de Abzekhlerden yardım istediler. Olayı duyan Türk fekolleri de Şapsığ fekollerine katıldılar. 29 Haziran 1796'da *Necit Ovası* adı verilen *Bzeyiko Irmağı* 'nın iki tarafında uzanan zümrüt yeşili çayırılıkta taraflar karşı karşıya geldiler. Kıyasıya vuruştular, ama kazanan olmadı. Sadece ölenler vardı. Adige Adigeyi boğazlamıştı.]

Meşbaşe İshak'ın *Bitmeyen Umutlar* adlı romanı burada bitiyor. Bitmesine bitiyor da zihinlerde bir çok soru işareti bırakıyor. Kitabın arka kapağında kısa bir tanıtma yazısı var. Son cümlesinde şöyle denilmektedir: “Yazar, *Bitmeyen Umutlar*’ı Adige tarihi olarak tanımlıyor.

Tarihî romanlarda boyutları gerçeğe uygun bir coğrafî ortam vardır. Zamanlama kaynaklarla örtüşür. Gerek olayların gerekse kahramanların nirengi görevini üstlenecek kişiler (en azından bir kaçı) hayal ürünü olmamalıdır. Belgelerle doğruluğu kesinlik kazanmış olaylar ideoloji uğruna tahrif edilmemelidir. Ne yazık ki sözünü ettiğim konularda ciddi hatalar yapılmıştır. Yazarın, olayların geçtiği yere ve zamana ilişkin sağlıklı bilgiye sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Doğru ve mantıklı bulmadığım hususlara değinmek istiyorum.

1. Romanın kahramanları, kapı komşusuna gider gibi bir bölgeden diğerine gidiyorlar. Besleney’e giden bir Abzekh, buraya kadar gelmişken “Bjeduğ’a da uğrayım” diyor. Bu mesafeleri de çok kısa bir zaman sürecinde alıyorlar. Yolların basit izlerden ibaret olduğu o dönemde anlatıldığı şekilde kat edilebilmesi imkânsızdır.

2. Mos, Kırım’a gitmek için yola çıktığında kıştı. Kerç Boğazı donmuştu. Atıyla donmuş boğazın üzerinden geçiyor. Karadeniz’in kuzeyindeki nehirlerin donduğunu biliyoruz. Ama orta iklim kuşağında olan Karadeniz’in Azak Deniziyle bağlantısını sağlayan Kerç Boğazı’nın tuzlu sularının, üzerinden atla geçilecek şekilde donduğunu hiç duymamıştık.

3. Mos, Kırım Hanlığı’nın yönetim merkezi Bahçesaray’a gidiyor. Limanda İstanbul’a gidecek gemi arıyor. Oysa, Bahçesaray deniz kenarında değil, çok içerlerdedir.

4. Şere’lko ailesinin bütün Şapsığ boyunu temsil ediyor gibi gösterilmesi yanlıştır. Özellikle Şere’lko Nague gibi silik bir kişinin ön plana çıkarılmasına gayret edilmiştir. Şapsığlar Karadeniz sahilinden Laba Irmağı yukarı akarına kadar uzanan bir coğrafyaya yayılmış büyük bir topluluk oluştuyordu . Böylesine nitelsiz bir adamın, Şapsığ boyuna önder olarak uygun görülmesi hiç de gerçeği yansıtmamaktadır. Aslında Şapsığların tek bir liderleri olmayıp liderler ordusu vardı.

5. Soylu-avam kavgası abartılmıştır. Şapsığ, Abzekh, Natuhay ve Ubih boylarında Kabardey, Besleney ve Bjeduğ boylarında olduğu gibi aşırı bir sosyal tabakalaşma da yoktu. Büyük ve güçlü aileler vardı. Sınıfsız boylarda saygınlık, liyakata göre kazanılırdı. Sanırım sayın yazar, sınıflar arası kavgayı istinad noktası olarak ele alan komunizmin stresini üzerinden atamamıştır.

6.Yazara göre, 1778 yılının Ağustos ayında Tsemez (bugünkü Novoroseysk) kıyılarına Canikli Ali Paşa komutasında yirmi bin Türk askeri çıkmıştır ve burada bir kale inşasına başlamıştır. Bunu ilk duyanlar da Hatukoılar olmuştur (s.275). Keza, Meşbaşe İshak, Tsemez koyuna çıkan Türk askerlerine halkın tepki gösterdiğini de ifade etmektedir. Romanın sonuna kadar da Türk aleyhtarlığı işlenmeye devam etmektedir.

Bu anlatılanların hiçbiri doğru değildir. Tarihî romanlar masal gibi yazılamaz, gerçeklere dayanmalıdır. Söz konusu edilen olayları kısaca açıklamak istiyorum.

1768-1774 yılları arasında altı yıl süren Osmanlı-Rus savaşı meydana geldi. 1769 yılının Ocak ayında, Kırım Hanı Güney Rusya'ya bir sefer düzenledi. Çağrılmadıkları halde, Batı Adigey liderleri otuz bin süvariden oluşan bir birlikle bu sefere katıldılar [O tarihte Fransa'nın Kırım Konsolosu olan Baron de Tott'un Hatıraları].

1769 yılının yaz aylarında iki Rus ordusu Kafkasya'ya gönderildi. Gnl. Tottleben komutasındaki I. Ordu Kabardey ve Oset bölgelerinden geçerek Gürcüstan'a ulaştı. Kabardey'de alt sınıflar isyan etmişti Bu sebepten Rus ordusuna müdahale eden olmadı. Gnl. Tottleben Osmanlı mevzilerine saldırdı . Gnl. Medeme komutasındaki II. Ordu ise Taman bölgesinden geçerek kıyı boyunu işgale yeltendi. Batı Adigey birleşik askerî gücü tarafından bozguna uğratıldı. Komutan ve kurmayları canlarını güçlüklerle kurtardılar. Savaş boyunca bir daha Kuzey Kafkasya'ya saldırı olmadı.

Savaşı Osmanlı Devleti kaybetti. Küçük Kaynarca'da yapılan barış antlaşmasında, Kafkasya'da Osmanlı-Rus sınırı olarak Kuban nehri kabul edildi [Mufasssal Osmanlı Tarihi].

Çariçe II. Katerina savaştan sonra , gözdelelerinden Potemkin'i Kafkasya'ya genel vali ve başkumandan olarak atadı. Potemkin, şimdiki Stavropol bölgesinde karargâhını kurdu. Kuban ve Terek nehirlerinin kuzey kıyılarına kaleler inşa etmeye, kozakları ve topraksız mujikleri [Mujik: serf (köle) durumunda olan köylüler] bu kalelerin çevresine yerleştirmeye başladı.

Kuban'ın kuzeyindeki Bjeduğ ve Jane topraklarının doğrudan işgale uğraması, Batı Adigey'in tamamını ayağa kaldırdı. Toplanan kurultayda, Zanıko Mehmet başkanlığında bir heyet oluşturuldu.İstanbul'a giden bu sefaret heyeti , olumsuz gelişmeleri anlatarak tedbir alınmasını istedi.

Osmanlı devleti, altı yıl süren savaşta büyük ölçüde güç kaybına uğramıştı. Barışı bozarak yeni bir savaşı göze alamazdı. Adigelere moral destek olması için Ferah Ali Paşa'yı Soğucak Muhafızı olarak görevlendirdi. Paşa, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1782 yılının bahar aylarında Tsemez koyu sahillerine ulaştı.

Yazarın Türk ordusuyla ilgili yazdıkları ile bizim açıklamalarımızı kıyaslayıp gerçeği bulabilirsiniz.

Kafkasya sahillerine Türk Birliği'nin geldiği doğrudur. Ancak bu birlik, Adigey kıyılarını işgal için değil, çağrıldığı için gelmiştir. Görevi, Kuban'ın kuzeyindeki Rus yayılmasını gözetlemek, bunun yanı sıra Adigeleri muhtemel tehlikelere karşı korumak ve organize etmektir. Savaşmak amacı yoktu. Yerli kuvvetlerle birlikte jandarma hizmeti yapacaktı.

Türk Birliği 1778 yılında değil 1782'de gelmişti, birliğin komutanı da Canikli Ali Paşa değil, Ferah Ali Paşa idi. Üstelik yirmi bin değil, üç bin kişiden ibaretti. Tsemez koyunda yeni bir kale inşa edilmemişti. Çünkü burada bir kale vardı. Sadece mevcut kaleye ekler yapılmıştır. Türk birliği hiç bir tepki görmemiş, bilâkis ilgi görmüştür. Zanıko Mehmet Bey'in başkanlığında bir heyet Paşa'yı ziyaret ederek "hoşgeldiniz" demiştir [Ferah Ali Paşa'nın divan kâtibi "Haşim Efendi'nin Notları". Latin harflerine çevirerek yayına hazırlayan: Mehmet Güneş].

Ferah Ali Paşa bekârdı. Çok geçmeden sahile yakın bir vadide oturan Hajanuko Perit'in kızı Sine ile evlenmiştir.

Yukarıda görüldüğü gibi Ocak 1769'da, Kırım Hanı'nın Rusya seferine, adigeler kendi istekleriyle katılmamışlardır. Rusya, Kafkasya'nın tamamını işgal etmek için planlar yaparken, Osmanlı Devleti de kendi mülkü saydığı Kafkasya'yı savunmuştur.

Önemli bilgisizlik örneği olması bakımından, yazarın Türk Birliği hakkındaki bir tespitine daha değinmek istiyorum. Meşbaşe İshak şöyle yazıyor: *"Şapsığ'da yaşayanların arasında Türk ordusunun geldiği haberini ilk duyan hatıkoylerdi."* (s.275).

Hatikoyler, Kuban boyunda oturuyorlardı. Bir kısmı da Taman'da, Kerç Boğazındaki adalarda koloniler oluşturmuşlardı. Türk Birliği'nin karaya çıktığı yer ise Tsemez koyuydu. Koyun çevresindeki bölgelerde yoğun olarak şapsıqlar ve natuhaylar oturuyorlardı. Türk Birliği'nin geldiğini ilk önce 200 km kuzeyde yurt tutmuş hatıkoyler duyuyor(!). Çağdaş bir yazarın, araştırma yapmadan tarihi roman yazmaya kalkışması anlaşılır gibi değil.

7. Meşbaşe İshak, diyor ki: *"Canikli Ali Paşa'nın askerlerinin Adige ülkesinden çekilişinden dört yıl sonra, 1781 yılının baharında, başka bir ordu geldi ve Küçük Biğir ırmağının ağzında ordugâh kurdu. (...) Adige ülkesine gitmek için kimseden izin almayan ordu mensupları, karaya ayak basar basmaz, kale yapımına başlamışlardı. (...) Sonbahar geldiğinde artık kale hazır. ona Anapa adı verildi."*

Türk Birliği'nin geri çekilmesi ve ikinci defa gelmesi şeklinde olaylar olmamıştır. Gerçek şudur: Ferah Ali Paşa 1782 yılında Tsemez koyuna gelmiştir, çok geçmeden, kuzeyde stratejik önemi haiz, geniş temelli bir kale yıkıntısı olduğunu öğrenince, gidip onu gördü. Cenevizlilerden kalma kale yıkıntısının az bir masraf ve emekle kullanılabilir hale geleceğini düşündü. Zaman kaybetmeden inşaatı başlattı ve bitirdi. Bazı bölükleri buraya yerleştirdi. Yazarın *"Anapa kalesi inşa edildi"* derken kastettiği kale işte burasıdır. Yeni bir kale yapılmamıştır.

Paşa'nın bir tespiti ve ardından önemli bir icraatı daha oldu. İç bölgelerdi oturan adigelerin büyük bir kısmı henüz müsliman değildi. Türkiye'den din adamları getirerek bir eğitim seferberliği başlattı.

Paşa ve eşi 1785-1786 kışı, üç gün ara ile vefat ettiler. Daha sonra gönderilen Osmanlı paşaları Tsemez'de (Soğucak kalesi) değil, Anapa kalesinde oturdular.

8. Yazara göre Şpak'ue, Vustako ve Subaş gibi lider kadrosunda olan kişilerin öncülüğünde bir grup Adige, Anapa'nın kapılarının birinin önünde barut fiçilerini ateşleyerek kaleyi havaya uçurmaya karar verirler. Yaptıkları planı bir gece, karanlıktan yararlanarak aynen uygularlar. Çevreyi ayağa kaldıran büyük bir patlama olur.

Meşbaşe İshak bu konuda şöyle yazıyor: *"Anlatılanlara bakılırsa, yıkılan, sadece kale yapısı değildi, tüm kale yerle bir olmuştu."* Şpak'ue (çıpakoler) sahilde oturan büyük bir aileydi, İndarıyıklar, Geriyıklar bu aileden kopan ayrı kolları. Zanıko Mehmet Bey ile birlikte yardım istemeye İstanbul'a giden heyetin içinde çıpakoler de vardı. Nasıl olur da karşı bir tavır alırlar? Anlaşıldığı kadarıyla, olayın mizansenini tam bir hayal ürünüdür.

9. Yazar, İmam Mansur'dan da söz etmeden yapamamıştır. Fazla detaya girmeden, Ubıh, Abzeñ ve Şapsığların İmama itibar etmediklerini yazmakla yetinmiştir. Ancak yazdıkları doğru değildir.

Mansur batıya yürüdüğünde Kabardey ve Şapsığ bölgelerinde konaklamıştır. 1787 yılı sonlarına doğru, doğu Şapsığ bölgesine girdiğinde, Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilan etmişti. Bu haberi aldığı anda büyük bir heyecan duymuştu. Yoğun çatışmaların Anapa önlerinde olacağını düşünerek beraberindekilerle hızla sahile doğru yürüdü. Mansur yalnız değildi. Arkasında savaşılmaya hazır süvari kıtaları vardı. Onu izleyenler çeşitli boylardan geliyorlardı. Farklı diller konuşmalarına rağmen aynı ideali paylaşıyorlardı.

Komunist sistemin içinde doğup, onun eğitiminden geçmiş yazarın, İmam Mansur'u anlaması elbette mümkün değildir.

10. Meşbaşe İshak, Kuzey Kafkasya'nın yerleşim coğrafyasını bilmediğini belgeleyen ilgi çekici bir görüş sergiliyor. Yazara göre Rus generali Gudoviç, 1791 yılının Ocak ayında Anapa üzerine yürümeden önce, Bjeduğ prensi Alkes'ten topraklarından geçmek için izin istemiştir. O da istenen bu izni vermiştir. Manevi kardeşi ve Türk taraftarı olan Şerel'iko Ali Sultan bu duruma üzülmüştür. Prensten kararını değiştirmesi için recada bulunmuştur. Prens *"Türklerle aynı inancı paylaşıyoruz, ancak ruslar da komşumuz oldular"* diyerek bu teklifi geri çevirmiştir.

Burada doğru olmayan husus şudur: Gudoviç'in Bjeduğ prensinden değil, natuhaylardan izin istemesi gerekirdi. En az 100 km içerde olan Bjeduğ'dan Anapa'ya gitmek, top ve mühimmat gibi ağırlıkları olan bir ordu için mümkün değildir. Deniz kenarında bir liman kenti haline gelen Anapa'ya ulaşabilmek için, ormanlarla kaplı Adegum dağlık bölesini geçmesi gerekiyordu. Bunu bilen Gudoviç sahil yolunu izlemiştir. Nedeni de Rus ordusu için en kestirme yol sahil yoluuydu. Bataklıkların donması için de en soğuk ayı beklemiştir.

Meşbaşe İshak, 1787 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nı bir bütün olarak ele almıyor, savaşın sonlarına doğru Gnl. Gudoviç'in Anapa üzerine yaptığı seferi anlatmakla yetiniyor. Her nedense, savaş esnasında Adıgey halkının yaptıklarına (ruslarla mücadelelerine) hiç değinmiyor. Sanırım, ideolojik düşüncelerine ters düştüğü için, onları anlatmayı uygun bulmuyor.

Yazar, Anapa'nın düşmesini adeta ruslarla birlikte kutluyor. Bakın ne diyor: *"Gudoviç Anapa kalesini alınca, fekoller biraz daha yüreklendi. Bu savaşta fekoller rusları, lekoleşler de türkleri tutmuşlardı. Türkler yenildiğine göre, soyluları destekleyecek önemli güç kalmamıştı."*

Bir aydın, ideoloji uğruna gerçekleri nasıl bu kadar tahrif edebilir? Halkına bu kadar yalan söyleyebilir? Sanki Anapa'da sadece ruslarla türkler savaşmıştı! Anapa'yı içeride ve dışarıda savunurken hayatını feda eden binlerce Adıge anılmaya değer görülüyor. En önemlisi, rusların ele geçirmek istedikleri yerlerin Adıge vatani olduğunu hiç düşünemiyor.

Meşbaşe İshak romanında, Adıge boyları arasında Türk aleytarı duyguların varolduğunu anlatmaya çalışmıştır. Bunu *"yazarın bilgisizliğinden kaynaklanan basir bir hata olarak"* kabul etmek de mümkün değildir. Çünkü yazar, romanını

“Adıge Tarihi” olarak nitelemiştir. Nevarki, tarih gerçek olayları inceleyen bir bilimdir ve gerçeklere dayanmalıdır. Öyle masal gibi anlatılmaz.

Bu arada, yazarın mantık fukaralığını göstermek için, biraz önce ifade ettiğimiz bir olayı hatırlayalım. *Şıpak’ue*, *Vustako* ve *Subaş* grubu, iki fıçı barutla Anapa kalisinin tamamını havaya uçurmuşlardı (!) Nasıl oldu bilinmez, kale bedenleri kendiliğinden tekrar ayağa kalkıyor ve Gnl. Tökeli ile Gnl. Gudoviç’in en modern silahlarla donatılmış ordularına aylarca dayanıyorlar. Kale uçurma olayının kahramanları olarak verilen isimler, şahıs değil, aile isimleridir. *Şırak’ue*ler, Kafkas bağımsızlık savaşının en önünde yer almışlardır. Yüzlerce şehid vermişler, yüzlerce kahraman çıkarmışlardır. Onların adına uydurulan bu yalanlar, ihanetin en büyük belgesidir. Adıgeçen ailelere mensup çok sayıda insan, atalarının adını gururla yaşıyorlar. Bugün yaşayanlar, geçmişteki büyüklerine yakıştırılan saçmalıkları olumlu karşılayacaklarını hiç sanmıyorum. Yazar böylesine bir hesabın, günün birinde kendisine fatura edilebileceğini dahi düşünememiştir.

11. Bziyiko Savaşı, romanın final bölümüdür. Daha önce anlatılanlar bu savaşa hazırlıktır. Taraflar, yönetici konumunda olan soylularla yönetilen halktır. Anlatılmak istenen, halkın özgürlük savaşıdır, ezilen köylülerin ezen soylulara baş kaldırmasıdır.

Yazara göre, Necid Ovasında 28 Haziran 1796 günü, kanlı bir sınıf savaşı yapılmıştır. Olayın özeti de budur. Ancak, akıl almayan bir husus var. Savaşın taraflarından biri olan şapsığlarda, kesin hatlarıyla oluşmuş (kabardeyler, bjeduğler, besleneyler ve kemğuylerde olduğu gibi) bir sınıflaşma yoktu. Zengin ailelerin işlerinde çalışan ve pşılı (beyin adamı) adı verilen insanları bir sınıf olarak kabul etmek yanlıştır.

Kuşku uyandıran bir husus var. Bjeduğ soyluları, kendilerine sığınan Şapsığ soyluları ile birlikte Şapsığ fekollelerine karşı savaşırken soyluların asıl gücü, Bjeduğ nüfusunun çoğunluğunu oluşturan fekollelere dayanıyordu. Şu halde, fekolle fekollelere karşı savaşmışlardı (!) Bunun izahı çok zordur.

Aslında gerçek sebep başkadır: Kuzeyden gelen Rus tazyikiyle janeler ve bjeduğlerin Kuban’ın güneyine kaymaları bazı problemler yaratmıştı. Bunların, kendilerine ait olmayan topraklara el atmaları en önemli sebepti. Böylece mümbid Necid Ovası şapsığlar ile bjeduğların paylaşamadıkları bir yer haline gelmişti. Ovada taban suyu yüksek olduğu için, yeşillik yazboyu devam ediyordu. Necid Ovası, bu özelliği nedeniyle benzeri olmayan bir mer’a idi.

Bölgede yaşayan şapsığ ve bjeduğlerin en büyük malvarlığı, atları ile sağmal hayvanları idi. Bu yüzden Necid Ovası’nı paylaşamıyorlardı. Her bahar, her yaz kavga gürültü eksik olmuyordu. Şapsığlar sonunda kesin tavırlarını koydular. Necid Ovası’nın ezelden beri kendilerine ait olduğunu söylediler ve bjeduğlere, sonradan buraya geldiklerini hatırlattılar. Bjeduğler de aksini savundular. Çok eskilerde kendilerinin de buralarda oturduklarını ve kuzeye gidip geldiklerini ileri sürdüler.

Bjeduğler kazaklardan; şapsığlar de abzekhlerden yardım istediler. Böylece olay meydana geldi. Bziyiko deresinin suları ilk defa insan kanıyla rengini değiştirdi. O nedenle, Necid Ovasında meydana gelen savaşa “Bziyiko Savaşı” denildi.

Yukarıda ifade ettiğim gibi, Meşbaşe İshak, Bziyiko Savaşı'nın "sınıf savaşı" olduğunu ileri sürmüştür. Savaşanların portresini buna uygun şekilde çizmiş, romanın kurgusunu da tezini doğrular biçimde yapmıştır.

Öteyandan, savaşanların benzer özellikler taşımasıyla, Necid Ovasındaki kanlı çatışmanın bir sınıf savaşı olamayacağı kuşkusunu da ön plana çıkarmıştır. Çünkü, Bjeduğ cephesinde asıl savaşanlar fekollelerdi. Soylular yönetici konumundaydı. Ohalde, Bjeduğ fekolleleri, soyluları olmayan Şapsığ fekolleleri ile savaşmışlardı. Bu nedenle, Bziyiko Savaşı'na sınıf savaşı denilemezdi. Tekrar hatırlatmak istiyorum, Bziyiko Savaşı, lokal bir savaştır. Gerek bjeduğların gerekse şapsığların topyekün katıldıkları bir savaş değildir. Şayet böyle olsaydı, bütün Adigey için bu büyük bir facia olurdu. Zira Adigey'de yaşayan bütün boylar kanlı olaya karışmak zorunda kalabilirlerdi. Şapsığlar, Laba havzasından sahile kadar uzanan geniş bir alana yayılmışlardı. Nüfus itibarıyla de Adige boylarının en kalabalık olanıydı. Bütün şapsığların bjeduğların üzerine yürüdüğünü düşünmek sağlıklı bir mantığın ürünü olamaz. Yazar, Bziyiko Savaşını biraz değil, çok ama çok abartmıştır. Ayrıca gerçekleri saptırarak olduğundan farklı anlatmıştır.

Yazar sadece Bziyiko Savaşını değil, birçok konuyu bilerek veya bilmeyerek ana mecrasından saptırarak, kendi doğrularını yazmıştır. Uydurma senaryolar düzerken, çok ciddi hatalar yapmış, cehaletini ortaya koymuştur. En büyük hatası da, Kafkasya'nın tamamını ele geçirmek için yola çıkan rusları dost, türkleri ise işgalci olarak göstermeye çalışmasıdır. Gösterdiği bu gayret, çok çirkin sırtıtmıştır.

Üzülerek şunu ifade etmek istiyorum: Meşbaşe İshak, Kuzey Kafkasya'nın (ele aldığı döneme ait) hem beşeri coğrafyasını hem de sosyal olaylarını yeterince araştırmadan, tarihî roman yazmaya kalkışmıştır. Üstelik ideolojik amaçlı. Keşki daha önceden bilgilenme yolunu seçseydi.

[Yer darlığı sebebiyle yazının birkaç paragrafı kısaltılmıştır. B.K.]

İz bırakanlar...

ŞUAYİP NECİP ESEN

[1894-1975]

1994 yılında Kafkasya'nın Karaçay bölgesinde doğdu. Semenler (Semenları) sülâlesine mensup Yahya Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta hem Kur'an dersi aldı hem de kasabalarında faaliyet gösteren Rus mektebine devam etti. 1905'te ailesi Türkiye'ye göçetmeye hazırlık yaptığı sırada 11 yaşındaydı ve temel dinî bilgileri edinmiş ve sözü geçen Rus mektebine de bir süre devam ederek okuma yazma ve biraz da rusça öğrenmişti.

Göçten sonra, Konya'da mekteb-i iptidaiyeyi tamamladı ve medrese tahsiline devam ederek arabçasını geliştirirken özellikle *Kıraat* ve *Fıkıh* sahalarında uzmanlık derecesine yükseldi.

Babası Yahya Efendi bir süre sonra Çifteler ilçesi yakınlarında kurulan *Belpınar* köyüne yerleşince o da ailesinin yanına gitti ve çok geçmeden de I. Dünya Savaşı çıkınca aserlik görevine çağrıldı. İstiklal Harbi sonlarına kadar cephelerde dolaştı ve istiklal madalyası almaya hak kazandı.

Savaşın sonra, babasının yanında çiftçilikle iştigal etmeye başladı ve bu arada ünlü karaçaylı din alimi Geriy Efendi'nin kızı *Zalihat* hanımla evlendi. Bu evlilikten iki oğlu ve dört kızı oldu. 1975 yılı başlarında vefat etti ve yaşadığı köyde toprağa verildi.

Şuayip Esen, Türkiye'ye hicret eden karaçaylıların en entelektüel ve en bilimli olanlarının başında geliyordu. Bunun dışında Allah vergisi bir el ustalığı ve icatçılık kabiliyeti de vardı. Tarım ve günlük hayatta kullanılan pek çok el alet ve edevatını yapiverirdi. Çağına göre çok ileri bir kafa yapısına sahipti. Daha 1930'lu yıllarda traktör alarak motorlu ziraata geçmişti. Modern bir ambar yapmıştı ve kendi icat ve imal ettiği bir helezon sistemiyle hububatı oraya depoluyordu, oysa başkaları çuvallarla ve sırtlarıyla bu işi yapıyorlardı.

Karaçay-Malkar Türk Kültürü'ne de katkıları olmuştur. TDK'nun derleme çalışmaları yaptığı yıllarda yüzlerce karaçayca kelimeyi derleyerek Kurum'a vermiştir.

Çok güzel elyazısı vardı, eski yazıyı bir hattat gibi güzel yazardı. Entelektüel hayatın çok zayıf olduğu o yıllarda "*Karaçay Til bıla Kur'an Kerim Tecvid = Karaçayca Kur'an Kerim Tecviti*" isimli bir tecvid kitabı yazdı ve tek nüsha orijinalini babama hediye etti (1949). Sözü geçen tek nüsha nezdindedir. Bunun gibi halk ağzında söylenen ama yazıya geçirilmemiş olan Karaçayca Mevlîd'i yazıya geçirdi, bir fotokopisi bendedir. Orijinali de Sadettin Korkmaz'dadır. Karaçayca yazılan tecvidin Kafkasya'da basılarak Kur'an okullarında okutulmasının çok yararlı olacağını umuyorum. Bunlardan başka, arkaik kelimeler, atasözleri, deyimler gibi dil ürünlerini zaman zaman bir deftere kaydetmiştir. Keza bu defterde kadîm Karaçay'ın ünlü cemaat hadimlerinin ve tanınmış yiğitlerinin isimleri de yer almaktadır. Bunlar hakkında çok kısa bilgiler de vermiştir. Bu defteri kendisi hayatta iken "*değerlendirirsin*" diye bana vermişti, ben de muhafaza ediyorum. Kelimeler ile deyimler ve atasözlerinden, hazırlamakta olduğum Karaçaycadan Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük için yararlandım. Diğer notlarını da bir yazı haline getirerek ilgilienlere tanıtmayı bir görev sayıyorum. İnşallah uygun bir zamanda kaleme alacağım.

Şuayip Esen, bir ara politikayla da ilgilendi. 1950 yılında Vilayet Encümeni'ne üye seçildi. Çevresinde çok saygı gören, takdir edilen ve danışılan bir insan-ı kâmil. Muhâcir nesle mensup olanlar arasında, Kafkasya ve Karaçay-Malkar konusunda en çok mâlûmata sahip olan kişiydi. Bu yönünden lâıykıyla yararlanamadık. Çağdaşları ve bir sonrakiler aydın hayata aşna değillerdi, daha sonrakiler de geç kaldık. İz bırakan büyüklerimizin en önde geleniydi, mekânı cennet olsun.

Yılmaz Nevruz

karteurt

Sayı:12 • Birleşik Kafkasya Dergisi Eki • Ekim 2000

Eskerivlerim...

KARAÇAYNI TÖRESİNİ ÜSÜNDEN

V

SILPAĞARLANI Yılmaz

Canazı asırav

Elde bir adam ölse, alğı burun mejgitni minarasından salañ beriledi. Munu bıla ñapar karap karağınçı elge cayıladı. Ölüm keçe kelgen ese, salah berdirirge guzaba etilmeydi, kün igi örleginçi mıçıladı. Kuru kışña cuvuklağa ñapar beriledi.

Ölgen tişiriv ese, kışña cuvuklardan bir tamadarak tişiriv, erkişi ese elni efendisi cuvup kebinñe saladı. Alay, erkişi cuvuklarından cuvabilgen bar ese ol da cuvarğa bollukdu. Tış elleden canazığa kellikle cok ese mıçımay asıraladı. Ölü cuvula, kebinlene turğan zamanda elni caşları da kabır kazıp ñazır etedile. Har zat etilip boşalğandan sora ölüknü salağaça salıp baylaydı. Kışña cuvuklardan talayı üyge kirip salağaçnı arbazğa çığarğandan sora, cıyılğan halknı barı canazını közüvleşe költüre eltip elge cuvuk işlenñen canazı taşnı üsüne saladıla. Alayda canazı namaz kılınadı, efendi camağatdan razılık berirlerin tileydi, camağat da razılık beredi. Namazdan sonra, tekbir keltire, Allahdan rahmat tiley canazını kabırğa eltedile.

Kabırnı terenliğı tişirivlada em az kökürekbaşña deri, erkişilede da kindikni üsüne deri bolurğa kerekdi, dinibizni ayñanı alaydı. Kabırnı kıbıla canına ölük

siyınırça bir dorbun kazılıp turadı mıña bılayda *kubur* deydile. Kışha cuvukladan talay adam kabırğa enedile, ölüknü salağaçdan alıp allı kıbılağa aylanırça oñcallap kabır dorbunğa saladıla. Dorbunnu allın ne kırpıçla bıla ne da katı kanğala bıla biteydile. Mından sora, canazını asırağanlanı kabırdan örge tartıp karap karağınçı kazılğan topuraknı ızına tolturadıla. Kabırnı belgilerçe taşlanı tizip başcanına da uzunurak bir taşnı saladıla.

Bu iş etileturğanlay, efendi bıla okuy bilgenle közüvleşip *Yasin suvra* bıla *Kulhuvnu, Kulğavzlanı, Alhamnı, Ullu Eliflamnı* birinçi betin okuydula. Em ahırında efendi duva etdireği, camağat da *amin* deydi. Cıyılğan halk çaçıla tebregenley, efendi kabırnı allına süyelip *“Talkan”* okuydu. Mundan sora camağat barı birge ölgenni üyünü arbazına cıyılıp, kayğı söz bergen küyde dağıda bir duva etip çaçıladı.

Canazı asıralğanı ekinçi kününden başlap tişirivla *kayğaçların* da alıp *kayğısözge* cürüp tebreydile. *Kayğaş* igi bir adetdi. Üyünden ölü çığıp, cürek avruvlu bolup turğan bir üyde uşhuvur etgen kolay tuldü. Kelgen *kayğaş* aşarıkla bıla üydegi da cubanadı, kalğanın da carlılağa çaçadıla. Kayğasha köbüne cavda bişgen Һıçın eltileği. Alay a başha aşarıkla etip eltirge da boladı.

Dağıda bir zatnı unutmay aytayım; ölü üyden çıkğınçı *“Devür”* dep ayılğan sadaka beriledi, *“IsҺat”* dep ayılğan sadaka va artıdan etiledi, guzabası cokdu.

Bu sadakalanı bergen, burundan beri adet bolup kelgen bir zatdı. Kalğan musliman halklada da bardı. Alay a İslam Dinde *“etigiz”* dep buyurulmağandı. Bu sadakaladan murat, ölgenni kılmağan namazları bıla tutalmağan orazalarını cerine tölenğen bir tazirdi. Alay a Kur’anda da, Һadislerde da bılay bir hokum cokdu. Süygen eter, süygen etmez...

Movlut

Movlut İslam Dinne artıdan koşulğan bir adetdi. Andan kelgen kartlarıbız *“Karaçayda da movlut etivçen edik”* dey edile. Movlutnu söz mağanası *“tuvuş, tuvğan, carı tuvğan”* demeklikdi. Burun zamanlada *carı tuvğan sabıynı kuvançın eter üçün* movlut etgendile. Art ala bu adet türlenip ölgenni ızından suvaplık üçün etilirge aylanğandı. Endi karaçaylıla da ölgenni artıdan etedile. Mında çaşağan türklüle movlut etdirsele aş-suv bermey, mejgitge cıyılğan camağatğa kağıt hızençiklege tolturulğan kesek kempekçikleni tutdurup koyadıla. Karaçayda va ömürden beri da el sıylav bıla etiledi.

Ölü asırağan üy, kuralğanına köre, elni savlay sıylarça bir malnı soyup, aşarık-içerik da etip movlut etdireği. Elni kartları bıla kalğan erkişileri ne mejgitde ne da erkin üy bar ese ölgenni üyünde cıyıladıla. Efendi alda, dağıda okuy bilgenle movlut okuydula, Kur’an okuydula, salat-salam keltiredile, em ahırında da duva etedile. Movlut okuğan boşalğandan sora erkişile bir canında, sabıyle bir canında, tişirivla da bir canında aşap içedile. Izy bıla da efendi duva etdireği.

Movlut etgenni Allah da, fayğambar da buyurmağandı, artıdan koşulğan bir suvap adetdi, neçün desegiz, elni camağatnı, anı içinde carlılanı sıylağan suvapdı, Kur’an okuğan da suvapdı. Movlutnu kesini, din nazmudan başhalığı cokdu, Payğambarıbıznı tuvğanın caklar üçün caraşdırılğan bir nazmudu, içinde Allahnı da Payğambarnı da sıylap ullulağan nazmula bardıla. Movlut nazmulanı kuru kesin ölgenni ızından okuğanı bir suvabı da bolmaz, deydile alimle. Alay bolsa da katı adet bolğandı, taymazdan etilip baradı...

Sünnet etdiriv

Caş sabiyleni *sünnet etdirgen* sıylı Payğambarıbnı buyruğudu. Mında karaçaylıla ulan sabiy on cılına cetginçi sünnet etdirirge bir da bek es böledile. Kafkazda va sovet vlast keldenden sora, ateist çaşavnu sebebi bıla sünnet etdirgen bek kıyın bolğandı. Köp üydegile vlastdan korkup etdirmey koyğandı. Çeçenlileden kalğan Kafkas halklada sünnet etdirgen bek tarkayğandı. Alay a Sovet vlast oyulğandan sora din çaşavğa erkinlik berilgeni sebepli sünnet etdirgen da erkin bolğandı.

Sünnet etdirgenni belgili bir şartı cokdu. Dokturla etgenleri kibik kolu caraşhan adamla da etedile. Bir kıynlığı cokdu.

Mında çaşağan halkla sünnet etdirgenne ulla sıy beredile: toy kuraydıla, elni sıylaydıla, movlut da okutadıla. Bılanı barın birge etdirirge kıyındı, karıvu cetmegen adam elni kalay sıylasın? Alay a çakırılğan adamla açha ne da altın savğanı cavdurğanları sebepli karıvsuz üyle da kıynalmay sünnet cıyınını tındıradıla.

Elle da hayırını süygen çomart bayla da bardıla. Bıllay adamla kesi sabiylerin sünnet etdirgen zamanda elni carlı üyelerini çaşçıkların da birgeley sünnet etdiredile, kuvañın da birge köredile.

Burun zamanda toy-oyun, sıylav kayğı cok edi. Elge sünnetçi çakırılssa, ulan sabiyçikleri bolğan üyleni sırağa salıp barın sünnet etip ketivçen edi. Anı hakın, köbüne bir bay üy berivçen edi, alay bolmasa da har kim üsüne tüşgen haknı töley edi. Men bilgenne köre karaçaylıla sünnet toy etip küreşmegendile, bıllay adetni mında ürenñendile. Toynu oyunnu bir iğiligi nedi desegiz, çaşçıkla kuvañ allı bolup sünnet etilgenni bolur közüvüne deri anı esge keltirmey bir da zavuklu boladıla. Sünnetni açıvun da cerñil unutadıla.

Endi ellede sabiy da bek kalmağandı, sünnet adetni şaharlada çaşağan cerlerinde etedile. Karaçaylıları keslerine ayıllık bir adetleri cokdu. Kalğan halkla kalay ete esele ala da alay etedile. Artıksız da sünnet kiyimçikle kiydirilgen çaşçıkları nögerçikleri bıla birgeley meşinalağa mindirilip oramlada kıcırik sıyıt etip aylanğanları alanı bir da bek kuvandıradı, sünnetçini cülgüçün da unutturadı.

Sünnet etdirgenni bir cıl közüvü cok ese da cay aylada etilirge öçdü. Bılay bolsa cıyınını arbazda etgen tınçdı. Mektapla da cay soluvda bolğanları sebepli sabiyleni cıyınğa koşuluvları tap tüşedi.

Bayramla

Musliman kırıllada halknı süyüp, kuvañ allı bolup cürütgen eki bayramı bardı: *Orazabayram* bıla *Kurmanbayram*. Başerkinlik künnü bayramı, cumhuriyat kuralğanı bayramı, ñorlam künnü bayramı, spor bayram...degença kiral bayramlağa halk alay bek es bölmeydi. Kiral kullukçula bıla mektap sabiyle koşuladıla.

Orazabayram

Hicirat ayladan *Oraza ayda* = Ramazan ayda oraza tutulup boşalğanı ızı bıla Şaval aynı birinçi küñü Orazabayramdı. Bayramnı al küñüne "*Arefe küñ*" deydi. Bayramğa cuvuk cete har üynü tamadaları, üydegilege kiyim, çuruk,

cavluk... degença üsge başha kaplanğan zatla alıp bayram kün savğa eterge dep bir canına saladıla. Zamanğa köre oyunçak, boyunçak, açha, db. zatla savğa etilirge bollukdu. Bayram kün savğa bıla sabiyleni kuvandırğan ariv bir adetdi.

Bayramnı al kününde tişirivla üyleni arbazlanı sibirip, arivlap tazalaydıla. Al injirden aşarıkla, artıksız da şekerli aşarıkla etilip hazırlanadı. Uvak sabiyleni kuvandırırğa dep türlü türlü kempekle alınadı.

Bayram kün ertden bıla ertde üynü tamadası bıla ulan sabiyleri abdez alıp, macal kiyimlerin kiyip mejitge atlanadıla. Ertten namaznı artından bayram namaz uvakit kirginçi efendi mejitde avaz etedi ne da kuran okuladı. Kün tiyip bir kesek kötürülgenley bayram namaz kılınadı, duva etiledi. Mejitden em alğa elni em kartı çığıp eşikni katına süyeledi. Anı ızından kalğan kartla çığıp sıra bıla bir birlerini kolun tutup "bayramıñ kabil bolsun"- "Allah kelirge da kuvanç bıla cetdirsin"- "Birgeley bolsun" degença sözle bıla bir birlerini bayramların alğışlaydıla. Sora kalğan erkişile, caşla, sabiyle tizilleşip kartlanı kolun tutadıla. Har kol tutup boşağan tizginni ahırına süyeledi. Bütev camağat mejitni arbazında bir birini kolun tutup boşağandan sora ölgenlege duva etiledi. Cavum bolmay kün igi ese cıyın bolup kabırğa barıladı alaydaölgenlege birgeley duva etiledi. Izi bıla har kim erçi kabırların ziyaret etip ölgenlerine duva etedi, alağa Allahdan rahmat tileydi.

Duva kulluk boşalğandan sora cıyın çaçıladı, har adam kesi üyüne kaytadı. Bu közüvde tişirivla da kobup, üynü cıyıp, uşhuvur tepsini hazır etip turadıla. Alğı burun sabiyle atalarını analarını kolun tutup razılık aladıla. Üynü anası sabiylege bayram savğaların çaçadı, ala da kuvanç allı boladıla. Bılaylık bıla cürekle süyünüp, kölle basılıp, kuvanç ete tepsini tögeregine cıyıladıla. Bayram ħant boşalıırğa tiyreni uvak sabiyleri bolğannı zavuk kıcırickdan aldıra, bir birleri bıla çabışa bayramlaşırğa (kertisi bıla kempek cıyarğa) dep üylege basınıp tebreydile. Anala bıla ammala alağa ariv sözle ayta, kolların da tutdura kempekle beredile. Sabiyleni ızından erkişile üylege birem birem barıp bayramlaşıp razılık tileydile. Künortağa deri sabiyle bıla erkişileni bayramlaşa aylanğanları tarkayadı. Künortadan sora közüv tişirivlağa keledi. Ala, elni savlay aylanmaydıla, kışha cuvukla bıla honşu üylege baradıla. Bılaylık sıla kölkaldıla, cavlukla, mıdaħlıkla korap cerine tosluk, tüz innetlilik, carık köllülük keledi.

Bayram künlede kişi da işlemeydi, arbazda turğan bir eki malğa aş-suv bergenden arı. Ullu-gitçe, erkişi-tişiriv, calçı-kullukçu, sabiy-balık barı birbirin caklap, sıy berip, aşhı tilek etip dinkarnaş boladı. Zavukluk bıla kuvançdan sora sağış bolmaydı. Avruğanlağa barılıp kölleri alınadı. Kim da kıyınlığın, kıyavun unutadı...

Orazabayram üç kündü, bir kavum kartla bıla tişirivla ekinçi, üçünçü künlede da tamadalanı kolların tutarğa cürüydüle.

Kurmanbayram

Orazabayramdan canız başhalığı kurman kesivdü. İyd (bayram) namazdan üyge kaythanlay, erkişile kurman malnı adetdeça Allahğa kurman eterge dep kısınkığa kiredile. Kurman eterge, bayramnı üçünçü kün injirine deri erkinlik bar ese da har kim da birinçi kün etgenni süyedi, em suvablısı da al kün etilgenidi.

Kurmanlık mal keçeden asıralğan cerinden alınıp tügün başın tartmay ariv küyde kesilir cerine keltiriledi. Kurman keserik adam malnı cerge catdırıp üç ayağın baylaydı, birev da çoçumasın dep ayaklarından tutadı. Sora niyet etip, *tekbir*

keltirip, “Bismillâhi-allahu akbar” dep citi bıçak bıla boynun tartadı. Kanı ağıp boşap, kımıldoğanı ajımsız tohtağandan sora, adetdeça soyadı, için alıp sanlarına ayıradı. Payğambarıbzı buyruğuna köre, kurman malını etin üç ülüşge ayırıp birin carlılağa, birin cuvukğa-ñonşuğa, birin da üydegige tecegen suvapdı. Alay a sabiyi köp üy, eki etip birin kesine ayırsa da ģata çokdu. Tişirivla sanlanğan etni uvak ülüşlege ayırıp sabiyle bıla tecelgen cerlerine miçımay ciberedile.

Üyleni aylanıp kol tutup razılık alğan adet Kurmanbayramda da orazabayramdaça cürüydü. Halk birbirine barıp kelip kuvañ alı boladı.

Kurman etni bişirilip aşalğanını kesine köre süyümü, uçunuvu boladı. Kurman etgen bıla musulmanla em Allahnı razılığın tabarğa talpydıla em da carlılağa boluşadıla. Kurman, dinibizni bek aşu adetlerinden, kulluklarından biridi.

Orazalada, sıylı künle bıla keçelege, bayramlada cürütülgen ariv adetle sabiyleni İslam dinñe issi kölden baylanıvlarına sebep boladı. Söznü bılayında bir eskerivümü aytırğa izleyme: Almanyâğa medisin ustalık alırğa dep barğanımdan sora beş aydan sabiyleni da arı eltgen edim. Köb barmay oraza cabıldı, men da oraza tutarğa başladım. Avuz açar zamanda sağıatnı allıma salıp uvakit kelgenley avuz açar edim. Ekinçi ne da üçünçü künü bolur edi deyme, biyağı men tepsini alğa alıp sağıatğa karadım da avuz açtım. Ol sağıatda beş cılda bolğan tamada kızçık, terezege süyelip mıdah avaz bıla alay söleşdi: bılayı kalay aman cerdi, minarası da çokdu, azan kıcırgan da çokdu! Bu sözleni eşitgenimde aşaganım tamağıma tığıldı, kesi kesime çamlanıp “*bilim alama dep uvak üydegini gávur kiralğa nek alıp keldim*” dep esim sağışğa ketdi. Aytırğa izlegenim oldu: kızçık, cılı gitçe bolsa da, orazada aşham kirip avuz açar zamanda, muvazzinleni minaraladan azan kıcırganların tıñlap, azan tavuş eşitgenley avuz açılğanın esine tüşürüp, Almanyâda da ol umut bıla talay künnü terezege süyelip azan tavuş saklağandı. Em ahırında tünülüp mıdah bolğandı. Anja köre, avuz açhannı birinçi şartı, azan tavuş edi. Anı kımıldamağanın körğeninde cüregi takır bolup tuvğan curtun tansıklağandı. Kişi da esgermegenley azança, minaraça, kurman etgença, bayram künlede kempek cıyğança, sünnetça, movlutça... adetle oğarıda ayılğanıça sabiyleni dinñe cıltırğa sebep boladıla.

Seni cavuñu din iynamı karıvsuz bolsun. Bütün Atacurtda, Eresey kiralnı zoru bıla anja boysunup çaşağan Kafkas halkları eki cüz cıldan beri menliklerin tas etmey, tillerin, adetlerin da unutmay, zulmuçu kiralnı asimilasyon politikasına karşı turup keslerin katı begitip turğanlarını birinçi sebebi İslam Dinñe iynamlarıdı. Bılay bolmaşa edi uzak Aziya bıla Sibirni Türk tilli ne da fin-ugur tilli halklarıça çok bulup boşar edile. Dinni katı tutsala mından arı da alanı millet baylıkların, kültürlerin, adetlerin kişi da çok etallık tuldü. Bu zatnı üsünden çeçenile ülgüdüle. Munu sabeppli, sabiylege gitçelikden dinibizni şartların, birda kurusa da namaz kereklerin üretirge kerekbiz. Kuran okurğa öğrenen a eki duniyada da bek ulla zavuklukdu. Esgertiv: “Eskervlerim” eki kitap bolurça tañ kesek uzundula. Alanı basmalatırğa dep cazmağanma. Alay bolsa da talay bölümün Karturt’da basmaladım. Cañılıçlarım bar ese bilgenle tüzeltsinle. Tuvğan halkıma da bütöv Kafkasnı karnaş halklarına da Ullu Allahdan igilikle, aşhılıkla tileyme... S.Y.

Türk şayirlerden saylama şiyirle...

YUNUS EMRE (XIV. Ömür)

SALAM BOLSUN

Biz dünyadan keter bolduk, kalğanlağa salam bolsun,
Bizni üçün hayır duva kılğanlağa salam bolsun.

Acal büge belibizni, aytdırmaydı tilibizni,
Avruğanda halıbizni, sorğanlağa salam bolsun.

Tönegim ortağa açıla, çağasız kölek biçile,
Bizni bir kirsiz tukum, cuvğanlağa salam bolsun.

Azrail alır canıbiz, kurur tamırda kanıbiz,
Cayılğanda kebinibiz, salğanlağa salam bolsun.

Keter bolduk tostubuzğa, cetalmadık kastıbizğa¹,
Namaz üçün üsübüzge, turğanlağa salam bolsun.

Söz ayıladı arağa, kişi bakmaz bu carağa,
Eltip bizni makbarağa², salğanlağa salam bolsun.

Caşay kelgen barı keter, kim da kaytmaz colğa ceter,
Halıbizdan aşhı hapar, sorğanlağa salam bolsun.

Harip Yunus aytır söznü, kan cılamuk tolğand közü,
Bilmegenle bilsin bizni, bilgenlege salam bolsun.

TERGEV KEREK ESE

Señe tergev kerek ese, kelip bir kör bu sınıanı,
Taş bolsañ da eririkse, karap körseñ ma bılanı.

Köbed alanı malları, kör kalay boldu halları,
Añır, bir kölek kiygendi, anı da cokdu ceñleri.

Kayda, "mülk menidi" degen, toñanağa sıyınmağan.
Bir üyde catalla endi, topurak tolğand üsleri.

Bıla üyge kiralmazla, kulluk-namaz etalmazla,

¹ Kastıbizğa: etgen muratıbizğa.

² Makbarağa: kabırğa, sınğa.

Ol biylikni tabalmazla, endi ozğand zamanları.

Kaydad ol ariv tillile, kaydad ol carık betlile,
Ala alay tas bolğalla, körünmeydi işanları.

Burun ala biyle edi, karavulla sala edi,
Kel kör, bilinmeydi endi, bay kaysıd, kaydad kulları?

Ne eşik bardı kirirge, ne azık bardı aşarğa,
Ne carık bardı körürge, keçe bolğandı künleri.

Yunus senñe bir kün kelir, menidi degeniñ kalır,
Seni de ol halğa salır, kör salıp turad alanı.

KALAY Ulu APPADAN çam cırıla...

ALLIMA ÇIKDILA BİR ZATLA

Allıma çığıp eki katın, eki şap-şup,
Başları biri birine coppu bolup.
Biri alğış sildese, biri da karğış...
Kerek tuld bılağa ne cumuş, ne suv
alğış!

Biri karabet, biri da çarabet,
Biri uzun tok, ol biri katñan çöp!
Tapdıla söz, aytışdıla bek köp.
“Aşıkma! Oltur, bılay çök!”

Kuydula söznü, tayak canurça,
İyleydile, tişleydile kurğaklay tartñan
tirmença,
Omaklanalla, kukalanalla, har neni
bilgença..
Birevnü cezin açalla, cıltıratıp
bağırça.
Tartarım keldi sırtlarına kamçini...
Biri katını edi Matçini,
Biri da tumak Hacini!
Sabır boldum, tırılup sözüne
Galcini...

MEN KELGENME

Men kelgenme
Kukuruz kabakğa konakğa,
Em artığız cıyılıp kalsın
Canız nartüñ sabagğa.

Kukuruz kabaknı kıyırından
kirip başlasañ,
Em kıyırında sılfır Temmot,
Anı arı canında kutsuz Cammot.
Anı arı canında gurnoş Soñtar,
Anı arı canında cayrak Sarıbiy,
Anı arı canında carlı Alibiy,
Anı arı canında teli Matay,
Kesini atın adamlağa atay.

EKIŞİNİ KANATLARI

İgi tişiriv bıla igi at
Erkişini kanatlarıdıla.
Hoñu macal etmezligin etedi,
Atı tacal, Niñit avuşdan ötedi.
Aman tişirivu bolğan
Kanatı sınğan karğalaydı,
Osai atña minñen kişi va
Ceter cerine cetalmaydı.
Ciger katın erge küç beredi,
Tulpar at erni tavkel etedi.

İy Allah üçün, bir sorayım:
Bediş adet kaçan toñtarıkdı?
Cuvap bermesiz, alay a kelir zaman,
Degendi Kalay ulu Appa aman.

Eki çabırın eki türü,
Birr arşın sozulup,

Arı-beri mayrışıp.
Bir çabırın arı baymak,
Bir çabırın beri baymak.
Tabanları cerge basılıp,
Çabırdıv, kesin a baymak.
Kaydan colukduñ allıma
Tabantartmaz, çapmaz, cortmaz,
Canbaş burnuñ da kusturadı,
Adam kölnü bulğaydı.
Ket, canla, kora columdan,
Kölüm çıkdı, ħaltas burnuñdan.

Eki çapiy ayağıñ,
Eki cak-cak cayağıñ.
Senge tıñlık bermeyle,
İnsan kibik körmeyle.
Aylanasa oramlada,
Boşamayın uşaknı,
Etmey adam aythannı.
Eki baymak ayağıñ,
Eki gır gır cayağıñ.
Tañ athanlay turasa,
İyneginji savasa,
Sürüvge aşırasa,
Söznü kolğa alasa.
Üyüñ turad çıyılmay,
Üy tübüñ a sibirilmey.
Sabiylerni kiyinmey,
Kulluğun da etilmey.
Eki daj-daj ayağıñ,
Eki canşak cayağıñ,
Arımayla, talmayla,
Seni sabır koymayla.
Bu ħali bıla tap bolmazsa,
Koymasın da oñmazsa.
Eki cayrak ayağıñ,
Eki çarlı cayağıñ,
Talçıkmalla, talmalla,
Uşaknı boşamalla.
[“Kalay ulu Appanı ızın ızlay” atlı
kitapdan alınğandı.]

ÖZDENLANI ABUKALİY' den bir hapar...

ATLANI ÜSÜNDEN

Alğın, *Karaçay* *tukumlu* dep, bizni tav cerlede oğay, tışında da katılıkların tanıtıhan igi onlu atla bolğandıla. Cılkısı aslamğa patçañ cer da bergendi, kazavatda ulla sebep boladı dep.

Allay akıllı atlanı körgenme, iyesine kim bolsa da hınırak söleşse, açılansa, ol at katlarına kelip, iyesi bıla küreşgenni tobuğu bıla türtgendi! Neda iyesi, cılkını kıyırına kirip cügenni zıñırdatsa, cortup kelir. Sora birbirlede at iyesine kelmey kalsa, bil: ol zamanda coluñ bolluk töldü. Köresiz, atlada da adamlığa taşa, kallay ıñanla bolğandıla...

Oğarı Duvutda Canaldılanı (Kipkelanı) Gitçeni tulpar atı bolğandı. Anı, Batalpaşiniskege barıp keleyim dep, birevlen tiledi. Gitçe berirge unamağanında ol adam, el cathandan sora, atnı çığaradı. Eni ulla maymöz kumaşnı melte etip, atnı beline baylaydı, beli çançmazça. Batalpaşiniskede süd (mahkeme) etillik bir cuvuğunu ökülüne pravlenden (idareden) kağıt eltirge kerekdi. Alay ıynanıgız, ma ol at bıla ol adam, keçe bıla barıp, kağıtnı berir cerine taptırıp, tañ atıñcı ızına kaytıp kalgendi.

Cüz kıcırm arı, cüz kıcırm beri! Atnı şıkırsız kirgiztip, ornuna iyesi. At belinde keçe uzunı sılıt bolup kelgen adam, cuklayalmay baynu başında arı-beri barıp taña alay çıkğandı. Canaldı ulu ertden bıla atına barsa, ol aşına da tiymey tura. Arabin, ırahınnı boldu, dep eşikge kistaydı. At, suv ızına cortup ketip ızına aylanadı, arbaznı eşigine burula turmay, buruvnu üsü bıla çıñap, alay kirip ketedi ornuna. Anı barısın körüp turğan, bügeçeli cuklamağan adam, Gitçege keledi.

- Alan, deydi – atıña cuk bolğandı dep tanımaymısa?

- Az terlegençik etip, aşın aşamay tura edi da, ne boldu eke dep, tışına iygen edim da, kerpeslenip kaytdı, deydi Gitçe. Sora, ol zamanda aythandı ol adam, anı atın alıp ketip, tañ atmay kaythanın, catmay turğanın...

Bizni tiyre. Eki künden çars bollukdu da, har kim atın hazırlaydı. Çomalanı Cumay, kişenlenip turğan atın boşlap, üsünde ertden çıkda kışağa-kışağa oynatadı. Dottaylanı Geriy duppurdan karap anı körüp turadı.

Bir kesekden, Geriy üygä ketgenley, Cumay aña barıp:

- Geriy, atña kalay carav eterge kerekdi? dep soradı.

- Ertde bıla ertde tur da, ertden çıkda atıñı hayda kışağa oynat, andan igi carav cokdu! dep koyğandı, cüregi carılğan Geriy. Çabarık atnı (tap kallaynı da) ertden çıkda sürmezge kerekdi: cötel etedi. Ol oğay, carav etile turğan atnı túbüne kiyiz töşep da turğandıla.

Cazlık elde, Dottaylanı Geriy'den usta cok edi atña carav etivde, ol karağan at ozmay koymavçan edi. Öçle salınıp, çars başlanırğa köp kalmağan közüvde Geriy bıla birge öçeşedile, bizni atıñız ozarıkdi dep. Geriyni atı da cokdu, Kanşavbiyni atı mında, Calpakda, kesi va elde. Geriy, unutmayma ol kart adam, belinde da tayağı bıla elge enip ketdi, Kanşavbiyden atnı tilerge. Aytmay çapdırsa da Geriye kim ne aytırık edi, dağıda kaydam, adam birbirine tıñılağan, uyalğan etedi, ketedi.

Erkinlik alıp keldi da, atña carav etip tebrede. Eki caşnı, tayaknı bazman etip, mindirip ceñilin sayladı. Ranbaşı degen sırtda bollukdu çars. Çapdıla da, Geriy carav etgen at bir kıcırmğa alıbızdağı sırtda tas bolup ketdi. Atnı üsündeği, Çomalanı Nogay dep bir caşdı. Geriyni katını harip, arı-beri çaba edi, erine açılınıp, kabırğadan taş töneregença barğan atda birevni caşına bir cuk bolup kaladı, dep. Alay a, bir zat da bolmay, ol öç aldı.

... Meni üçlü, cazğa törtge çıġarık atım bardı. Alamat cürüşlödü, alay a çapdırıp körmegenme. Öñe, bir colda Batalpaşiniskege bara, Dottaylanı Aliyni çarslada çabıvçu atın bir kesekge ozġan edi. Menikini cürüşü Aliyni atın cortdurup keldi da, Abuk-Kabakdan (Humaradan) çıkġanlay, atlanı boşladık, busaġatda Sarıtüz ornalġan cerge em alġa cetdim. Anı atı va *Acırlanı Kırkġanla* degen, ayılġan atlarından edi. Ma, ol üçlü atıma Geriy, künsayın degença kelip, tögereğine aylanıp, karap turuvčan edi, *meni çabıvçu, allına at iymevçü kök atım bar edi, aña uşaydı*, dep. Anı hıparın da aytdı. Kerti asıvlu at bolġandı. Amma, katavuz edi da hızna adam çapdırılmaġandı.

Geriyini tüken cürütüvçü bir ermenli şoġu bolġandı, ol munu atın tilep alıp ketedi, Armavırde ullu öçle salınıp, ullu çarsla bolukdula dep. Getenden tögerekege buruv kurup, anı içinde çaphandıla. Geriyini atına minñen çaş, atnı avzun tıyalmay, buruvdan çıñatıp iygendi. At tüz cerde barıp, barıp, üsündegi da karıv etalmay, em ahırında at canıp, ölüp kalġandı. Aña uşaydı, dep, kıynalamı edi, tansıklaymı edi, kaydam kuru da kelivçen edi bizge.

Endi ol atçıġımı hıparın aytayım.

Teberdi bıla Cazlıknı arasında Kultübü dep kıyır kışıklada iñirge mal cıyıp, Calpaknı üsü bıla Cazlıkġa avdum. Ol da bir künlük col bolur edi. Üyde cassı namazdan sora colġa atlanama. Atam Batalpaşinskede catadı, arı barama. Kele kelip Murzabek açıda (busaġatda Krasnogornu töben canındaġı gara suv) tohtayma, keçe bılayda kalırma. Tañ alasında colovçula cürüy tebrep, men da alay çıġama.

... Atam hıpar, ne aman terletgense atnı, deydi. Tebreyme atımı mahtap: tünene iñirde Kultübü koşladan çıġıp, keçe Murzabek açıda kalıp, tañnı kögergeni bıla turup kelgenimi aytama. İñanmaydı atam, eşta-eşta, seni tayıñ baralmaz allay birmi, ma mında bir baytal satıladı da, ol barlıkdı, deydi. Bir askerçi çaş Kardanıkde keçe kaladı da beri kelip karasa, asker kaġırtı cok. Kesini atına ıñanmay, atam mahtaġan baytalnı iyesine aytmay minip ketip, keçe arı cetip kaytadı. Anda da bilinmey kalġandı keçe çabıp aylanġanı. Üşcüz somġa satılġan etedi ol, dedi atam.

Meni açham boldu da, baytalnı aldım. İñir ala üyge tebreymbiz. Maña ayıpdı bu ġagok baytalġa minñen, sen min, deydi da atam meni atçıġıma minedi. Ol çabıvçu baytal tebreydi haman kabırġası bıla barıp, ġagoklanıp, bılay uçup keterge izlep. Stanseden çıkġanlay, iñanıġız baytal, gersoka etgeni da cok, Cögeteyayaġına şoş bolup cetdi. Keçe bir üyde kalabız da ertdenbılasında atam:

- Endi körürse baytalnı barıvun, deydi. Barıp barıp, Koban özende Uzunbusaklada tohtaybız. Duvut ayaġına kirirge, baytal arıp, atam meni atımda küle küle keledi, nalat çaş, kaydan taphansa bu tulparnı, dep. Cüz kıçırım keldik, dedi daġıda...

Bir colda bazarġa ketip, ızıma koşha çıġıp bara, ġonşu koşnu üsü bıla ozarık edim da, alanı itleri atımı tuyaġın aşay turġanına barıp kalama. Tanıp koydum! Anıça mal cok edi: cuvagı bögülmey, bılay kanıñışça iñiçge, cerge çançılıp bitgen edi. Koşuntuyak. Ayap, taġarġa közüñ kıymay turuvčan edim. Men cokda, buruvdan cıñayma dep, kabırġasına çalman kazık kirip ölgendi, dedile koşçula. Köp adamım ölgendi, aladan az buşuv etmegenme aña, dep kölüme keledi. Atnı ölgeninden da bek, tulparlıġı bilinmey ketgeni üçün buşuvun bögün da unutmayma.

Koşuntuyak, kanıç cuvaklı atçıġım... ["*Çaşavnu oyuvları*" atlı kitapdan].

Eski halk cırla...

KIŞTAYNI CIRI

Caş zamanımda orta Gıdamlada koyçu edim.
Koyla kıyırında men a cuklap tabu tüş kördüm,
Kıştay bila başıma hayırlı-oğurlu bir iş kördüm.

Ov andan sora ne kördüm ne körmedim.
Ullu İshavatda bir a çalman tolu koy kördüm,
Ma Tekelada tögerek tutup toy kördüm.

Ullu Duvutña bir a küyövnöger saylalla,
Cıyırma bila üç atlı bir a küyövnöger sanalla.

Bizle va tebredik Duvut Özenine kuyulup,
Kalay a catñan edik, ol küz koşçuk da cıyılıp.
Ariv a Kıştaynı alıb a kelirbiz Allah buyurup.

Ullu toyğa bir a at oynatıp men kirdim,
Ay ullu toyda men a kamçı urluk körmedim.

Köçüm a ilindi, Kıştaynı koñur kaşına,
Havle atalla, Mavlanı Kara caşına.

Siz ayñan havle Kara men bolsam,
Kıñırboyun ñoralağa pırñ-çırñ ete minmezem.
Dağıda siz ayñan caravsuz, matuñ men bolsam,
Özdenle bilgen özden palatkanı bilmezem.

Siz ayñança havle bolsam, kem bolsam
Karatoru, karışkulak ñoralağa minmezem.
Teberdiden kelip İshavatda adam mölekni süymezerem,
Eki da aylanıp özden palatkağa kirmezem.

Dağıda siz ayñan caravsuz, kanav men bolsam
Koñur a kaşlı ol ariv Kıştaynı süymezerem.

Keligiz caşla barayık, Miñitavğa kararğa,
Pomoşnikle* kelelle atam Mavlanı malın sanarğa.
İynanmay esegiz panyatoyla** iyigiz,
Buruş sırtında mal koşlarımı sınarğa.

Ol ariv Kıştaynı közlerin sizge aytayım:
Oy, kaynar sütge bir a karaduğum atñanlay!
Ol ariv Kıştaynı eki kaşın sizge aytayım:
Bir ak kağıtña bir a kara kalam tarñanlay!

* Pomoşnik : boluşuvçu, cardamçı (orusça sözdü).

** Panyatoy : şağat (orusça понятой degen söz).

Men anamdan tuvğallı ol küz çalkını süymezem,
Paytonğa bolmasa ögüz arbağa minmezem.
Lazinka bolmasa Karaçay çabır kiymezem,
Kıştay bolmasa ma başña kızını süymezem.

Bu cırnı, **Ijlanı Şeretettin** 1966 cılda **Bayçoralanı Ünüs**'den cazıp algandı. Ünüsni atası Teberdiden köggendi. Kesi va mında Kilisa elde tuvgandı. Kafkazda tuvup kelgen karnaş Hacı Mahmut da bek alamat cırlay edi. Anı çaklı bolmasa da Ünüs da igi çırçı edi, kesi da tap cırıla, iynarla caraştırı edi. Kara tanımağanı sebepli bilgen cırları da, kesi caraştırğan cırları da birgesine kerti duniyağa ketdile. Bolsa da keç ete ölgeni sebepli andan tıñılap bilgenle ajımsız bardıla. Ala iş-baş etip bilgenlerin cazıvğa köçürsele, bek alamat eski Karaçay cırıla millet adabiyatıbızni ösümüne bircukla koşarık edi. Oğarğı tekst, birinçi bolup basmalanadı. Karaçayda başha variyantları basmalanğan ese da endigege deri biz körmegenbiz.

Şayiri belgili bolmağan bir din nazmu...

Kiyamat alamatta

Bismillah deb men başlayman sözüümü, anlaşılanlar duva amanat özüümü
Eşitgenler kulak salıp tınılağız, nasihatı tınılasağız sözüümü
Men başlayman bu zamannı halından, bir faydasız sarf etgen malından
Oyumsuz adam çaba dünyanı artından, aldab kaçıp dünya bara allından
Dunya seni bir avruvğa teritir, ol avruvda Azrailni tanitir
Karnaşların barı üsüne cıyılır, dünya dosmu ol zamanda bilinir
Köb malından beş arşın ak alırsan, kalğan malın varislerge koyarsan
Halal maldan kıyn hırsab körürsen, haram bolsa cahannamda küyersen
Tuvğan kulğa ölüm bardı biligiz, ölgünçünge tovba etip cılağız
Sanlarığıznı şeriyatda cürütügüz, şeriyatnı tutup ozsun künügüz
Birev süymes bu fanadan ömegi, alim da çok kerti va'za bermegi
Alimlege borç tügülmü karama, cahillerge iman islam sorama
Cahilleni kitabı çok körürge, ahıratnı ahvalların bilirge
Alimlerde dunyalıkğa karışhan, cahillerde İbilis bilan yaraşhan
Alimlerde bilgenlerin unuthan, cahillerde akılların çaynap cuthan
Ey cahiller cazıklıkda cürüysüz, alimlerde adep hurmet etmeysiz
Ey cahiller sokursuz şarırsuz, imanığıznı dünya malğa satasız
Ey cahiller iman islam biligiz, Fayğambarnı colun tutup cürügüz
Ey cahiller tar kabırnı oylağız, alimlerden dinni colun sorağız
Ğıybet buhtan kizb u hıyanat işigiz, börü kibik dünyada cürüşücügüz
Dunyalıkda çaşavuğuz halığız, ahırathı bir faydasız malığız
Umut uzak acal kelir cuvukdan, ol zamanda neçik bolur halığız

Ne cavap bar Ullallahğa aytmağa, buyruk barmı bu dünya(ğa) kaytmağa
Ters collağa minip haylar ketmeyik, cavhar dinni bılay zaya etmeyik
Acal ölüm biz yazıkğa kayda çok, bu dünyadan bizge haylar fayda çok
Tamaşa ber bu zamannı halları, cuvuk bolğan kıyamatnı zamanları
Türlü türlü alamatlar körünür, kün tuvardan kün batarda cer oyulur
Allay nença işler bolacak, bu dünyağa Daccal malğun çığacak
Horasandan İsfahanğa kelir Daccal, tabi bolur aña cetmiş miñ cuhudlar
Yahudiler, tişirivlar türkmenler, anı askeri bu üç tukum bolurlar
Acaşğanlar Daccalğa tabi bolurlar, muslimanlar suvra-tul-Kâhfnı okur(lar)
Mekkâ Medina halkı andan kutulur, başğa halklar mescidlerge cıyılır
Daccal malğun dünyada kırk kün cürür, bir cıl eki ay onbeş kün çaklı bolur
İmam Mehdi Daccal bılan dav eter, bir kün otuz miñ adamın öltürür
Andan sora kökden İssa körünür, ekindi vaktıda Akminarağa kelir
Assalamu alaykum yâ ummata Muhammad der, cuk berib ikram eter mu'minler
Mehdini askeri kuvançlıkda aytır, va aleykessalamu yâ Nebiyyallah der
Mehdi bılan İssa Nebiy coluğur, Şam mescidde ekindi namaz kılırlar
Hazreti İssa Lutnu (Kudusnu) kafusuna kelir, sünü bılan Daccalrı urup öltürür
Arasat maydanğa uşab kurulur, din üçün Zulfukarlar urulur
İt Daccalrı batıl işi buzulur, askerleri baş başına tizilir
İssa Nebiy kırk cıl paççañlık eter, kâfirleri şeriyathı tüz eter
İssa Nebiy Mehdiden arthı kalır, Medinada bir arab katın alır
Musliman halk ol künleri körürler, sabır kullar artıdan rahat bolur
Bu zamanda ya'cuc-ma'cuclar kelir, Hazreti İssa Turı tavuna miner
Ya'cuc-ma'cuclar bu dünyanı zaya eter, musliman halklar Turı tavunda zikir eter
İssa Nebiy kol kötürüp duva eter, askerleri allahumma amin der
Andan sonra ya'cuc-ma'cuc kırılır, iyis çarhlarını kuşlar kelip taydırır
Kırk cıldan sora İssa Nebiy ayuşur, marhaba hur kızlar yaraşır
Aruv tatlı aziz canı kıyılır, münden elli yıldan dünya buzulur
Üç keçe üç kün künübüz keçe bolur, ay-kün birge kün batardan tuvulur
Beşinçi kün kün cerine aylanır, Hak tovbanı kafuları baylanır
Dunya alamatlar köb bolur, kırk kün dünya kara tütünden tolur
İsrafil Molek surı bılan üfürür, mamuk tavlur uçup körünür
Kök yarılıp malaikler töğülür, vay vay yazık başıña ne hallar kelür
Can canıvar barı kalmay ölür, kırk sene bu dünyabız boş kalır
Kadir Allah amanlarğa kışırır, kayda halıdağı paççañlar,
Tavlur tüzler meniki dep turğanlar, üs üstüne köb kalalar kurğanlar
Paççañ bolmaz menmen ulla Paççañ der, tavlur tüzler kudretimden bolğandı
Kayda bugün dünyadağı zalimler, külüp oynap haram işler etgenler
Onsegiz miñ cumlay alam kün yerler, menmen Allah kudretimden bolğandır
Limaniñ mülkül yovma deb aytar, zalimlege lillâhil vâhidil kahhar

[Kolcazma almanakdağı nazmula, oğarıdağı nazmu bıla tavusuladı. Bu nazmunu ahırında şayirini kim bolğanını üsünden cuk cazılmağandı. Endireyli İbrahim Dağıstânını nazmularına uşağanı sebepli anıkı bolurmu dep oyum eteme, alay bir bir cerleri aña da uşamaydı. Kim bilei anonim bir şayirniki da bolurğa bollukdu. Esni katışdırğan bir zat da nedi desegiz, bu nazmunu ahır tizgininden başlap bir bıla cartı defter bet boş koyulğandı. Cazğanı ol boşluknu toltururğa muratı bolğanı belgilidi. Andan sora, bir arabça nazmu bıla eki arabca zikir cazılıpdi. Ahır oyumum oldu: oğarığa salınğan nazmunu şayiri kim ese da belgili tuldü, tili da tüz karaçayça bıla kumukçağa da uşamaydı. Basmağa hazırlağan: Y.N.]

Karaçay-Malkar comakla...

KİM AKILLIDI

Ertde ertde, bir kıralda bir ħan çaşap bolğandı. Anı ulla terek baçħası bolğandı. Bir kün, ħan özürü (veziri) bıla birge terek baçħada olturup turğanlay, kökte uç kaz uçup bara bolğandı. Birinçi kaz *kark*, ekinçi *kırk*, üçünçüsü va *kurk* dep uçup ketgendile. Ol zamanda ħan bek seyir etip, özürüne:

- Bıla ne zat aytıp bara bolurla? dep sorğandı.

- Sıylı ħan, men kanatlılardı tillerin anılamayma, anı sebepli kazla ne zat aytıp barğanların bilmeyme, degendi özürü.

ħan bir kesek zamannı tınılap turadı da, sora özürüne buyruk beredi:

- On künnü içinde kazları ne aytıp barğanların bilip kel, bilmesen başıñı taydırlıkma, dep, turup ketedi.

- Özür üyüne keledi. Endi ol on künnü içinde başına erkindi. Alay, aşırı mıdaħdan aş suv kayğılı da tuldü, başın ulla sağış alğandı. Ceti kün ozğandan sora:

"Kim bilede, ħan aythanından kaythan ese va?" dep, özür ħanğa keledi. Alay a ħan kalada bolmağandı. Anı üybiyçesi bıla kızı özürnü konak etgendile, allına aş suv da salğandı. Bolsa da özür, aşırı mıdaħdan başın költürüp karağan da etmegendi.

ħannı kızı subay sanlı, ariv kız bolğandı. Ol özürnü tınısız bolup turğanın ceñil eslep kayğılı sorğandı:

- Nek aşamaysa, caratmadıñmı? Oğese avruğanıñmı bardı, ne bolğandı?

Özür başın bulğay:

- Oğay, cokdu avruğanım da, degendi.

-Da sora nek aşamaysa?

-Da, üç küñüm kalğandı. ħan kökte uçup barğan üç kaznı ne aytıp barğanların bilirge on kün bolcal bergendi, alay bolmasa başımı taydırlıkdı, dep tarıkğandı özür kızğa.

-Anı da işgemi sanap mıdaħ bolasa? Sen aş, kalay aytırğa keregin a men üreteyim saña, deydi ħannı kızı.

Ol zamanda özür kuanıp, aşğa suvğa da uzaladı. Kete turup kız, ħanğa da aytırğa keregin anılatıp özürnü aşıradı.

On kün ozğanlay, özür ħannı kalasına baradı. ħan da anı saklap tura edi. Özürnü körgenley oğuna:

-Bildinmi? dep soradı.

-Hov, bilgenme sıylı ħan, deydi özür da.

Ol zamanda özür, ħannı kızı üretgença aytağı:

-Birinçi kaz aytdı: "*Adamğa sanalmağan adamnı, adamlağa koşarık tişirıvdu*". Ekinçi kaz da aytdı: "*Allay adamnı orta adam eterik da tişirıvdu*". Üçünçü kaz a bılay aytdı: "*Orta adamnı baş adam eterik da tişirıvdu*". Ma bu üç zatnı ayta, uçup bara edile kazla, sıylı ħan.

-Tüzdü, alaydı, dedi ħan da.

Han sağışlı bolup bir kesekni turadı da, sora özürden ħını avaz bıla buyuradı:

-Saňa bılanı kim aytdı? Tüzün ayt, alay bolmasa, başıñı taydırtama!

Özür ne eterge bilmey, amansız bolup ħanña boluşlusun aytdı. Ol zamanda ħan, özürnü başına boş etedi, sora da askerin çakırıp buyruk beredi:

-Bütev elge aylanıp, telileni telisin tabıp keligiz!

Askerle köp telileni cıyıp keltiredile. Alay a ħan birin da caratmay turğanlay, bek artıda süyelgen bir telini alğa keltiredile: *başı abızırağan, kesi da cıgır*, “tur, aş, iç, cat” *degenni bilmegen birni*. ħan bu telini caratıp kızın çakırtadı:

-Ma bu telini adamlağa koş, dep buyruk beredi.

Ne eterigedi ħarip, ol telini birgesine aladı da başña bir elge ketedi. Bir eki künden kız, turğan üyüne üç çaşnı alıp kaytadı.

-Ma bu adamnı, uru kazıp boynuna deri uruğa basdırıgız, deydi.

Telini boynuna deri cerge sukğandan sora, kız kara sapınnı alıp telini cıgır başın cuvup tebreydi... Bir ıyıkdan telini başına kara tük çığa başlaydı. Anı urudan çığargandan sora da ol “*tur, bar, kel*” ni anılamay edi. “*Bu bılay bolluk tuldü*” dep, kız bazarğa barıp üç at kamçı alıp keledi. Biyağı üç çaşnı çakırıp:

-Bu adamnı, men *boldu* deginçi tüyügüz, deydi.

Caşla közüv közüv telini tüyedile. Kamçileni ekisi aşalıp boşalgandan sora, teli kımıldap, ırıçhap başlaydı. Üçünçü kamçı bıla tüygen zamanda, teli caş calınıp tebreydi:

-Koyuğuz endi, etim açıydı. Ne desegiz da, aythanıgızñı eterikme, deydi.

Sora kız işçileni ciberedi da çaşnı “*tur!*” dep turğuzadı. Kiyimle da berip ħamamğa ciberedi. Teli caş ħamamdan tazalanıp çıkğanında, adamğa uşaydı, kesi da kız aythandan çıkmaydı. Bir kün kız caşña aytdı:

-Sen erkegırıvsa. Bazarğa barayık da, men körgüzgen atnı, nença desele da, bağasına karamay al.

Bıla bazarğa baradıla, alay kız bir atnı da caratmay, ketip bara turğanlaylarını colda eki at cegilgen arbağa adej baylanğan bir atnı köredile. Ol atnı satıp alıp üye kaytadıla. Atnı ayamay bağıp semirtedile. Çaşnı atña minerge üretdiredi. Alğa eki-üç kıcırim çaklığa çapdıra, künsayın kıcırim koşa uzak collanı sinatdıradı.

Atnı da çaşnı da iği sinap boşalgandan sora, kız kırk kulaç cibek arkan eşip, uruk işlep hazırlaydı.

Kız çaşnı katına oturup, aña ħapar aytdı: “*Ma anda, tav başında , ağaç kıyırında, talada altın müyüzlü cuğutur bardı. Ol cuğuturnu kim tutup berse da, ħan aña ırışısını cartısın berlikti, ħanña karağan adamları da cartısın berirge degendi. Ma saña at, arkan, uruk, barıp ol cuğuturnu tutarğa kerekse*”. Kız caşña har zatnı demenñili üretilip ciberedi.

Ol talağa ħannı bütev halkı çıgıp, kiyikni da ortağa tıyıp tura edile. ħan atına minip: “*Kim kaçırsa da başın taydırlıkma!*” dep, aylana turğanlay, kiyik ħannı katı bıla kaçadı.

-A, marca, tutuğuz, kutulup ketedi ağaçña! dep kıcıradı ħan.

Alayda bolğan adamla cuğuturnu ızından kuvadıla. ħannı tulparı barından da alğa baradı, anı ızından da çaşnı tulparı. Alay a ħannı tulparı cetalmay, *kiyik endi ağaçña kutuldu* degenley, caş atına kamçı urup, ħannı katı bıla ötüp barıp, kiyikge arkan saladı, tutup ħanña beredi. Ol zamanda ħan caşña aylanıp:

-Sen bolmasan kutulup kete edi, dep, köp alğış sözle aytadı. Ne tileyse menden, ayt! deydi ħan.

-On künden kelip aytırğa erkinlik ber, sıylı ħan, deydi caş.

-Bereme, sen aythança bolsun, deydi ħan da.

Caş ızına kaytıp, bolğan işleni kızğa aytadı. On kün ozğanlay kız:

-Endi bar da, ħanğa: *“Eki cıyırma künnü, kün bathandan kün çıkhanna deri ot etilmesin, çırak canmasın”* de da, tile .

Caş barıp kız aythança aytadı, ħan da ırazı boladı. Ol ay *“orazay-sıylı ay”* bolğanın bilip, kız keçe da kün da çırak candırğanlay, ot etgenley turadı. *“Oraza ayda Hızır-İlyas aylanğan etedi, kim bilede, konakğa kelirmi dep, kız aş-suv, elpek(çok, bol) etip bolğandı.*

Hızır-İlyas aylana kelip, çırağı canğan üy körmey, kızını üyüne konakğa baradı. Kız da caş da kollarından kelgença konakbaylık etedile.

Andan sora, ertdenlikde kete turup, Hızır-İlyas alağa alğış etedi:

-Allah tilegigizni toltursun, dep.

Ol ketgenden sora kız caşğa aytadı:

-Bar bazarğa, koy alıp kel.

Caş koynu keltiredi, anı soyup, kazanğa salıp, bişirip, ħonşulanı cıyadıla, efendini da çakıradıla. Sora caş bıla kız nekâñ etdirip, ekisi da birge baş koşadıla.

Bir kesek zaman ozğandan sora, kız caşğa aytadı:

-Bar da ħannı konakğa çakırıp kel.

Caş kız aythannı etedi. ħan bir eki künden barırğa deydi.

Kertiden da aythın küünde, bir kavum cöñeri bıla caşnı üyüne konakğa keledi. Konaklanı allarına aş suv salınadı. ħan lokumnu alıp bir kapñanlay, tohtap kaladı. Caş ħannı halın körüp, nek aşamağanın soradı.

-Bu lokumnu kim etgendi? dep soradı ħan.

-Da, kesibizden sora üyde kişi cokdu, lokumlanı üybiyçem etgendi. Ne bolğandı, nek sordun? dep cuvap kaytaradı caş.

Alay a aşap boşağandan sora, ħan caşğa aytadı:

-Çığarçı, kelinni da bir köreyik, kim bolğanın bileyik?

Ol zamanda caş kızını çakıradı. Kız otovğa kirgenley, ħan bir avuknu kabışıp kaladı. Esin cıyğanlay, kızından soradı:

-Bu cigit kimdi?

-Ol sen maña buyurğan cigit budu, atam deydi, kız atasına.

Alaydağıla seyir tamaşa boladıla. ħan da kızına ırazılık bildiredi.

Ma alay bıla kız, ol caşnı orta adam etgendi.

Bir kavum zamandan sora: -Men kart bolğanma, kesimi orunuma küyövnü salama, dep, ħan kesi orununa anı saladı.

Kesigiz köresiz: orta adam, *baş adam* boladı.

Bıladan kaysı akıllı bolur; ħanmı, kızımı, oğese kazlamı? Sizni oyumuğuz a kalaydı?

[Bu alamat comaknı Miñitav jurnalnı 1993 cılda çıkğan 5. sanından alğanbız. Alayda ayılğanğa köre comak, *Tekulanı Cafar*’dan alınğandı.]